HET LAND VAN AALST

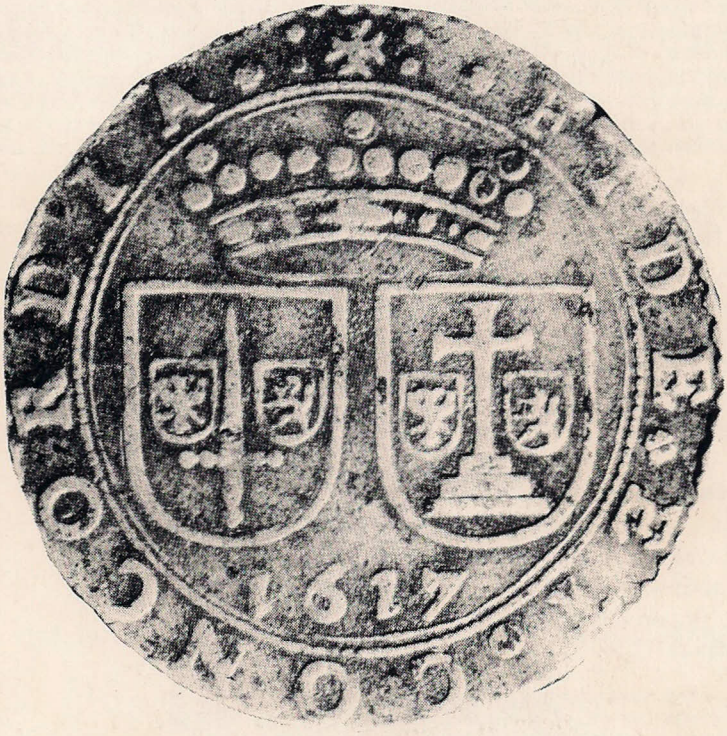

Tijdschrift van de
Geschiedkundige
Vereniging
Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen en de Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: 550 fr. - Steunende leden: 800 fr. - Beschermende leden: 1.200 fr.
Te storten op rek. 000-0586911-61 van Het Land van Aalst,
Bevegemstraat 14, 9620 Zottegem.

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid "Het Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, Frits Van Acker, Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Basiel Boel (erebestuurslid), Sylvain De Lange (redacteur), Lieve De Mecheleer (redacteur), Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele (beheerder), Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Wilfried Vernaeve (verslaggever).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Geert Van Bockstaele, Bevegemstraat 23, 9620 Zottegem
tel. en fax (09) 360 19 04
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. (054) 33 73 27

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Verantwoordelijke uitgever: Dirk Van de Perre
Zetel van de vereniging: Tulpstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke (055) 21 14 04

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

ISSN 0778-7731

HET LAND VAN AALST

JAARGANG XLVIII - 1996, nummer 1

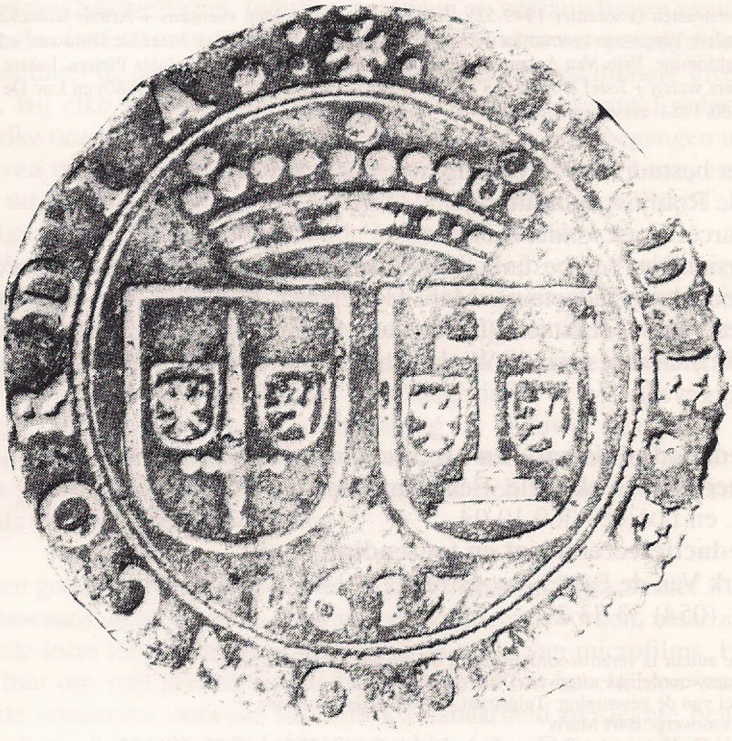

Tijdschrift van de
Geschiedkundige
Vereniging
Het Land van Aalst

Het Land van Aalst

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging "Het Land van Aalst", met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen en de Stad Ninove.

Prijs voor een jaarabonnement:
Leden: 550 fr. - Steunende leden: 800 fr. - Beschermende leden: 1.200 fr.
Te storten op rek. 000-0586911-61 van Het Land van Aalst,
Bevegemstraat 14, 9620 Zottegem.

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid "Het Land van Aalst" in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oostvlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren + Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en + Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens + Arthur Broeckaert, + Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), + Jozef Van Cleemput, + Jozef De Brouwer, + Valère Gaublomme, Frits Van Acker, Basiel Boel, + Marcel Cornelis en + Jules Pieters. Latere voorzitters waren + Jozef Borremans (1953-1954), + Frits Courteaux (1963-1980) en Luc De Rijck (1980-1984) erevoorzitter.

Het bestuur van de vereniging is als volgt samengesteld:
Luc Robijns, voorzitter
Marcel Cock, ondervoorzitter
Basiel Boel (erebestuurslid), Sylvain De Lange (redacteur), Lieve De Mecheleer (redacteur), Marc Uyttersprot (bibliothecaris-archivaris), Geert Van Bockstaele (beheerder), Dirk Van de Perre (redactiesecretaris), Georges Vande Winkel (bibliografie), Wilfried Vernaeve (verslaggever).

Ledenadministratie en algemene correspondentie:
Geert Van Bockstaele, Bevegemstraat 23, 9620 Zottegem
tel. en fax (09) 360 19 04
Redactiesecretariaat en toezending kopij:
Dirk Van de Perre, Hoogstraat 23, 9401 Ninove-Pollare
tel. (054) 33 73 27

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Verantwoordelijke uitgever: Dirk Van de Perre
Zetel van de vereniging: Tulpstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade
Kaftontwerp: Bart Maris
Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke (055) 21 14 04

Op de kaft is de penning van "Het Land van Aalst" (1617) weergegeven. Op de voorzijde staat het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, op de achterzijde dat van de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

ISSN 0778-7731

BIOGRAFISCHE SCHETS VAN JÉRÔME (HIËRONYMUS) RUFFAULT (RUFFALDUS), ABT VAN ST.-ADRIAAN TE GERAARDSBERGEN EN ST.-VAAST TE ATRECHT (1500 - 1562).

Geert VAN BOCKSTAELE

1) Ruffault en het humanisme

Jérôme Ruffault werd ca 1500 in Rijsel als het tweede kind en meteen als oudste zoon van Jean en Marie Carlin geboren. Het gezin telde tien kinderen, waarvan zeven meisjes en drie zonen. Vader Ruffault bekleedde belangrijke functies in de centrale bestuursorganen van de toenmalige Nederlanden, zoals de Rekenkamer en de Raad van Financiën. In de Rijselse Rekenkamer startte hij als *petit clerc* (1489). Vrij vlug werd hij achtereenvolgens eerste griffier, gewone auditeur, buitengewoon meester en tevens raadgever. Op 26 maart 1515 benoemde Karel V hem tot Algemeen Schatbewaarder van de Raad van Financiën, de tweede hoogste functie. Deze belangrijke administratieve plaats bood zijn zoon de kans om geregeld voor hem zelf of voor één van zijn vrienden op zijn vader een beroep te doen. Ofschoon hij dit ambt wou neerleggen werd hij door Karel V tot griffier van het hertogdom Brabant benoemd, een functie die hij tot aan zijn dood in 1546 behield.(1)

Intussen had zijn zoon Jérôme zich op 28 februari 1517 in de artesfaculteit van de Leuvense Universiteit onder het rectoraat van Petrus de Zelle laten inschrijven. Ruffault verbleef in de pedagogie "De Borcht" (Castrum) in de Mechelsestraat.(2) De artesfaculteit van de Vrije Kunsten moest elke lekestudent 1,5 à 2 jaar doorlopen vooraleer hij de studie van medicijnen, rechten of theologie kon aanvangen. De artesstudies stonden dus dichter bij het huidig middelbaar onderwijs dan bij het hoger onderwijs en leidden tot de graad of titel van baccalaureaat, de licentie en het magisterschap.(3) Welke graad H. Ruffault

(1) G. PREUD'HOMME, *Ruffault, Jean, chevalier,* in: *Biographie Nationale*, Brussel, 1971 '72, 37, kol. 703 - 705. H. FREMAUX, *Histoire généalogique de la famille Ruffault originaire de la Flandre wallonne, 1313 à 1626*, Douai, 1887, p. 45 e.v. CL.R. PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU (dir.), *Tablettes du Hainaut, généalogie, histoire, héraldique, 7,* Grandmetz, 256 - 257. L. DUERLOO en P. JANSSENS, *Wapenboek van de Belgische adel van de 15de tot de 20ste eeuw*, deel N - Z, Brussel, 1992, p. 395 - 396. Volgens dit laatste werk zou hij tot ridder van het Heilig Roomse Rijk benoemd geweest zijn.

(2) A. SCHILLINGS, *Matricule de l'Université de Louvain*, 3, *31 aug. 1485 - 31 aug. 1527*, Brussel, 1958, p. 548.

(3) *De Universiteit te Leuven, 1425 - 1985, Fasti Academici,* deel 1, Leuven, 1986, p. 71 - 73.

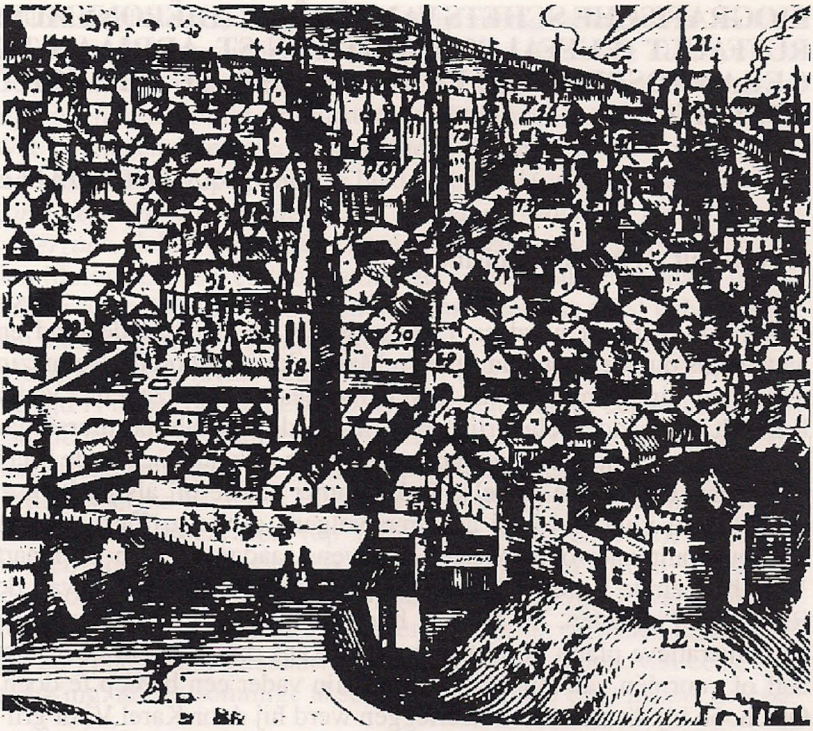

Detail van een Leuvens stadsplan (1604) met de omgeving van de St.- Geertruikerk en de pedagogie "De Borcht" (nr. 50) waar H. Ruffault in het begin van zijn studententijd verbleef. (Leuven, Stadsmuseum).

behaalde, is niet gekend. Evenmin of hij de theologische studies heeft beëindigd. Nergens vinden we er een verwijzing van. Wel weten we dat bij zijn aankomst te Leuven de humanistische beweging in een stroomversnelling was gekomen en dat hij er actief heeft aan deelgenomen. De pedagogie "De Lelie", gelegen in de huidige L. Van der Kelenstraat, was toen een echt studiecentrum van de Latijnse grammatica geworden. Erasmus verbleef er van juli 1517 - vijf maand na de aankomst van H. Ruffault - tot oktober 1521. Andere geleerden zoals Jan de Coster en de Ninoofse Despauterius waren actief in de Latijnse syntaxis en spraakkunst. Met de druk van Dirk Martens' *Tabulae Graecarum* .... (1516) deed het Grieks zijn intrede in Leuven. Een jaar later werd, dank zij de steun van Hiëronymus van Busleyden, het beroemde Drietalencollege gesticht.(4) In zijn testament had deze Raadsheer van de Grote Raad te Mechelen bepaald dat men met het

(4) *De Universiteit te Leuven...*, p. 28 -29 en 98 - 99.

J.L.Vives, geboren in Valencia, was te Leuven leermeester van H. Ruffault. Deze laatste was verantwoordelijk voor de correcties van enkele werken van hem.Vives was één van de belangrijke figuren van het Europees humanisme, vader van de moderne psychologie en voortrekker op het gebied van zowel de pedagogie als de armoede. (Copyright, Koninklijke Bibliotheek, Brussel).

geld stichtingen moest voorzien voor het onderhoud van tien studenten en drie professoren, één voor het Latijn, een tweede voor het Grieks en een derde voor het Hebreeuws. Na enige moeilijkheden met de residenties startten de lessen op 1 september 1518 in het klooster van de Augustijnen. Het zou tot begin 1520 duren vooraleer de universiteit het Drietalencollege in haar schoot opnam. Met dit initiatief werd Leuven de eerste universiteit waar de drie oude talen bestudeerd werden. Parijs, Keulen en Oxford zouden volgen.

H. Ruffault, die in 1521 tijdelijk Leuven had verlaten om de abt van de St.- Vaastabdij te Atrecht bij te staan (zie verder), behoorde tot de eerste studentengroep van het Collegium Trilingue en kwam er met de voornaamste humanisten van zijn tijd in contact: Desiderius Erasmus, Juan Luis Vives, Laurins Cranevelt, Omaar van Edingen en later Levinus Ammonius uit de kartuis van St.- Martens-Lierde. Via deze humanisten kende H. Ruffault ook Dirk Martens, de Aalsterse drukker, die drievierde van zijn boeken te Leuven heeft uitgegeven en vooral in de jaren 20 actief was.(5)

Dat H. Ruffault zich vrij vlug bij de humanistische groep aansloot, bevestigt een brief van J. L. Vives aan L. Cranevelt. Daarin noteert hij dat Ruffault samen met de latere Engelse ambassadeur, Nicolas Wotton, één van zijn favoriete studenten was.(6) Vives waardeerde Ruffault omwille van zijn ijver en deugdzaamheid.(7) In een brief van Vives aan Erasmus van 14 juli 1521 brengt hij de groeten over van vele humanisten uit Leuven met o.a. Cranevelt, Latenis en vooral "onze vriend Ruffault, die uw belangen niet vergeet: vandaag nog heeft hij daaromtrent naar zijn vader geschreven".(8) Twee jaar later drukte Dirk Martens een boek van Vives met als titel *De veritate fucata...* (De vervalste waarheid). Hierin zijn de gesprekken opgenomen van Vives met H. Ruffault en N. Wotton als zij langsheen de Sint-Jacobsbiest van Leuven wandelden.(9) Zeer waarschijnlijk was Ruffault eerder een gelegenheidscorrector dan wel een vaste hulp bij de werken van Vives. Zo meldt Vives aan Cranevelt (1 nov. 1524) dat Ruffault de correctie van het boek *Introductio ad sapientiam* op zich nam en dat er nogal veel doorhalingen en onduidelijkheden waren,

(5) *Dirk Martens, 1473 - 1973,* catalogus, Aalst, 1973, p. 161. D. ALLARD (edit.), *De Cranevelt correspondentie*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 1990.
(6) H. DE VOCHT, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517 - 1550,* in: *Recueil de travaux d'histoire et de philologie,* 4e reeks, 10, Leuven, 1955, 4, p. 112.
(7) H. DE RIDDER - SYMOENS, *Ruffault...* kol. 549.
(8) A. GERLO, *La correspondance d'Erasme...*, 8, 1529 - 1530, Brussel, 1979, p. 124. Vives alludeert op een tussenkomst van vader Ruffault bij Karel V omtrent een pensioen voor Erasmus, dat kort nadien ook uitgekeerd werd.
(9) J. L. VIVES, *Veritas fucata sive de licentia poetica, quantum poetis liceat a veritate absce-dere, Leuven*, 1523, p. 12. *Dirk Martens...*, p. 205.

wat Vives deed vermoeden dat er in de druk van Petrus Martens wel eens veel fouten zouden kunnen staan.(10) De samenwerking en de daaruit voortvloeiende vriendschap met Vives bleef toen H. Ruffault reeds in Geraardsbergen tot abt benoemd was. Als Vives het kermisvierende en bierdrinkende Leuven wilde ontvluchten, trok hij in september 1526 naar het rustiger Geraardsbergen, waar de grote feesten van St.- Bartholomeus en St.- Adriaan pas achter de rug waren. Nadien zwijgen de bronnen over de relatie met Vives, over contacten met de andere humanisten vonden we wel informatie. Zo werd Ruffault in een brief van Levinus Ammonius vermeld wanneer Erasmus te Bazel wegens de opkomende reformatie moeilijkheden ondervond en zich vanaf april 1529 in de keizerlijke stad Freiburg vestigde. De humanistische kartuizermonnik, L. Ammonius, nodigde Erasmus uit om op het buitengoed van Omaar van Edingen, secretaris van de Raad van Vlaanderen, te verblijven. Daar zou hij door vrienden zoals " de u zeer toegenegen abt van St.- Adriaan" Ruffault en Franciscus, heer van Massemem en grootbaljuw van Gent, omgeven zijn.(11) In 1531 protesteerden Ruffault en enkele van zijn collega's tegen een ordonnantie van Karel V i.v.m. de privilegies van de Leuvense gediplomeerden van de artesfaculteit.(12) Korte tijd later vroeg Ammonius aan Ruffault om een cataloog van zijn bibliotheek, waarvan er overigens geen spoor in de archieven of bibliotheken terug te vinden is. In 1540 droeg een andere humanist, Robertus Britanus, een deel van zijn *Epistolae* aan H. Ruffault op.(13)

Dit is het laatste spoor van Ruffault en de humanisten. Erasmus was in 1536 gestorven, Vives, zijn grote leermeester, in 1540 terwijl Ruffault in 1537 tot hoofd van de St.- Vaastabdij te Atrecht was benoemd, waar hij voortaan zou resideren. Intussen was ook de heer van Massemem gestorven en werd L. Ammonius naar de kartuis van Gent verbannen. De voornaamste figuren van zijn humanistische wereld waren dus verdwenen.

(10) *Dirk Martens...*, p. 205 en 288. G. TOURNOY, J. ROEGIERS en C. COPPENS, *Vives te Leuven,* Catalogus, *(Supplementa humanistica Lovaniensia, 8)*, Leuven, 1993, p. 45 - 47, 125, 126 en p. 128 - 129.

(11) P.S. ALLEN en H.M. ALLEN, *Opus epistolarum Des. Erasmi. Roterodami denvo recognitum et auctum,* 8, 1529 - 1530, Oxford, 1934, p. 239 - 240. *Erasmus en Leuven,* Catalogus, Leuven, 1969, p. 263. *Dirk Martens...*, p. 202. A. GERLO, *La correspondance d'Erasme...*, p. 310 - 311. M.A NAUWELAERTS, *Erasme et Gand,* in: *De Gulden Passer,* 47, 1969, p. 172 - 174. A. E. PIL, *Humanistica cartusiana, Levinus Ammonius als vertaler van Chrysostomus' sermoen "De Providentia Dei et Fato",* in: *Album amicorum Nicolas - N. Huyghebaert,* in: *Sacris erudiri,* 26, 1983, p. 275 - 310. De heer van Massemem was op zijn beurt een *maecenas* voor de kartuizers van St.- Martens-Bos en had in het aangren-zende Hemelveerdegem een buitenverblijf.

(12) ARRAS, ARCHIVES DU PAS-DE-CALAIS, *Série H, Clergé régulier,* 68. H. LORIQUET e.a., *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790, Pas-de-Calais, archives ecclésiastiques, série H, Fonds de l'abbaye de St. Vaast,* Arras, 3 delen, 1902 - 1911. J. LAMEERE en CH. LAURENT, *Recueil des ordonnances des Pays Bas,* 2e reeks, *1506 - 1700,* 3, *1529 - 1536*, Brussel, 1902, p. 167 - 169.

(13) P.S. ALLEN en H.M. ALLEN, *Opus...*, p. 239, noot 120.

2) H. Ruffault, coadjutor van de St.- Vaastabdij te Atrecht en proost van Haspres (1521 - 1537).

Het leven van de jonge Leuvense student, die zich door zijn samenwerking met Vives en Erasmus in de hoogste wetenschappelijke kringen van toen bewoog, werd grondig herschikt als keizer Karel V hem op 2 november 1521 tot coadjutor benoemde van de oude en zieke abt Martin Asset in de St.- Vaastabdij van Atrecht.(14) De verrassing moet bij velen, niet het minst bij de monniken zelf, groot geweest zijn. Al hadden zij sinds 1518 acties ondernomen om hun abdij beter te laten besturen toch hadden zij het moeilijk met de brutale inmenging van de wereldlijke overheid, die bovendien in hun ogen het lef had om een jonge man, die nog niet eens priester was, tot coadjutor aan te duiden. Die politieke inmenging was nochtans door een pauselijke bul van 1515 mogelijk gemaakt. (15) Twee jaar duurden de discussies. Op 4 oktober 1522 legde H. Ruffault de abdij een akte voor die in samenwerking met zijn procureurs was opgesteld. Die procureurs, Guillaume Enckeword, bisschop van Tortosa, die er Adriaan de VI had opgevolgd, Hugues de Lépine, auditeur bij de Rota (hoogste kerkelijke rechtbank), Jean Becke, proost van de kathedraal van Kamerijk en Thomas Leroi, waren ermee gelast om Ruffault aan abt Asset voor te dragen. Volgens de akte zou Ruffault zich tijdens het coadjutorschap niet mengen in de administratie van de goederen of in het geestelijk beleid van de communauteit. Bovendien zou hij zich tijdens die periode niet in de abdij vestigen en ook geen enkel pensioen aanvaarden. Enkele maanden later bevestigde een pauselijk bul van Adriaan VI de benoeming tot coadjutor met recht van opvolging. In een tweede brief bevestigde de paus dat de jonge leeftijd van de kandidaat geen bezwaar mocht zijn om bij de plotse dood van Asset abt te worden. Abt Asset leefde nog tot 1537, zodat

(14) De oorsprong van de abdij gaat tot het midden van de 6e eeuw terug op een plaats waar de relieken van St.- Vaast werden vereerd. Op het einde van de 18e eeuw telde de abdij 60 monniken en was hun abt één van de rijkste uit het Franse koninkrijk. De meeste kloostergebouwen (huidig museum, bibliotheek en kathedraal) evenals het abtskwartier (lyceum) vormen nog steeds een prachtig complex in de oude stadskern. De abdij bezat vele priorijen of proostdijen w.o. die van Haspres.
In de 16e eeuw was er tussen de abdij van Atrecht en de St.-Adriaansabdij van Geraardsbergen een zeer intense relatie.
J. BECQUET, *Abbayes et prieurés,* 14, *Diocèse d'Arras (Cambrai)*, in: *Revue Mabillon,* nr. 259, 1975, p. 481 - 536. P. PIERRARD, *Les diocèses de Cambrai et de Lille,* in: *Histoire de diocèses de France*, deel 8, Parijs, 1978. J.J. BOLLY e.a., *Monastères bénédictins et cisterciens dans les albums de Croy (1596 - 1611),* Brussel, Gemeentekrediet, 1990. *Eglise et vie religieux en France au début de la Renaissance (1450 - 1530*, Actes du colloque de Tours, in: *Revue d'histoire de l'église de France,* 77, 1991, p. 7 - 230., 2, Luik, 1977, p. 103 - 107.

(15) Zie meer hierover onder de rubriek *"Inwendige en uitwendige factoren beïnvloedden het kloosterleven".*

EMINENTISSIMO, ATQVE INTEGERRI
MO PRAESVLI DIVI VEDASTI
ATREBATENSIS HIERONIMO
RVFAVDO R. BRITAN
NVS S. D

upienti mihi, atq; optanti epistolarum, quas partim Burdigalæ, partim Lutetiæ conscripsi, libros edere duos, occurrebat nullum esse magis idoneum, magisq; aptum, cui eas dicarem, quam te ipsum. Multis ego & ueris simis ad id faciendum mouebar rationibus: sed præcipuis duabus: primo quidem eruditione, quæ in te est, semperq; fuit maxima: deinde cum tantam obtineas dignitatem, quantam homini solerti, atq; erudito perpetua, & constans in omni uita potest afferre uoluntas, id prætermittendum nullo modo duxi. Ego sane & quantum tibi debeam uideo: & delector profecto ipsa cogitatione beneficiorum, quæ in me plurima, & maxima contuliſti. Nam cum morte atq; interitu Martini Asseti Præsulis integerrimi, ac præstantissimi omnis illa mea spes succedendi gymnasio atrebatensi penitus concidisset, tum tu ipse diuino quodam afflatu instinctus & præclarissima mente erectus ad opitulandum agentibus meam causam honestissimis, & grauissimis uiris mihi eandem ipsam renouaſti: neq; te preces, neq; multorum fauor, neq; uero beneuolentia, aut amplitudo, uel authoritas permouit quo minus mihi & pristinum meum ius concederes: & mortui uoluntatem integram, inuiolatamq; seruares. Quæ quo sunt grauiora, magisq; digna tua sapientia eo magis tibi deuinctus uideor. Accipe igitur Præsul integerrime lucubratiunculas officiosissimi clientuli. Nos quidem certe dabimus operam, ut propediem tibi maius extet aliquid: quando ita uis: & quando nos admittis: neq; unquam tibi nostri arescent riuuli: qui quidem a te mitissime, & placidissime prouocati iam se tibi totos pandunt, & promunt. Vale Lut. iii id aug.

A 2

In deze opdracht is de humanist, Robertus Britannus, een en al lof voor de "zeer eminente en nog niet verdorven Ruffault, abt van St.-Vaast". De auteur waardeert hem omwille van zijn eruditie en zijn inzet voor de Latijnse school in Atrecht (1540). (Parijs, Bibliothèque Nationale).

die voorzorgsmaatregel overbodig was. Tegelijkertijd gaf de paus aan de aartsbisschop van Palermo en de officialen van Kamerijk en Atrecht de opdracht om, mits de nodige waarborgen, de professie van Ruffault in de abdij van St.- Vaast te regelen. Ofschoon Ruffault reeds op 27 juni 1523 voor een notaris de voorwaarden tot het coadjutorschap had aanvaard, moest hij nog tot 18 januari 1524 wachten vooraleer hij zijn geloofsbrieven kon overhandigen aan de in kapittel verenigde monniken, die hem nu wel als coadjutor en toekomstige abt aannamen. In de periode 1523-1524 stond H. Ruffault samen met nog twee andere kandidaten als geprofesten ingeschreven.(16) Wellicht is H. Ruffault in het begin van 1524 ingetreden, vermits hij in februari 1524 nog als "seculiere klerk" wordt aangeduid en in de maand maart van het zelfde jaar als diaken.(17) Het duurde nochtans meer dan een jaar vooraleer abt Martin Asset zich bij de beslissing neerlegde. In een notariële acte bevestigde hij namelijk dat hij de brieven van Laurent, kardinaal van de "Vier Gekroonden" en groot-pitancier van de Romeinse Kerk, had ontvangen en dat hij de inkleding en de professie van H. Ruffault bevestigde (maart 1525). In die periode - een exacte datum is niet gekend - voorzag de abt een pensioen van 2.500 florijnen opdat Ruffault zijn studie aan een faculteit - dewelke is niet gepreciseerd - zou kunnen beëindigen.(18)

Kort voordat abt Asset de professie van Ruffault had aanvaard protesteerden de monniken dan weer omdat hij in het bezit was gesteld van een proostdij van de abdij van Atrecht, nl. die van Haspres, waaraan een pensioen van 600 pond gekoppeld was (6 februari 1525).(19) Ruffault zou de goederen van de proostdij mogen beheren zonder dat hij hiervoor rekenschap moest afleggen. Alleszins was de benoeming voor de Atrechtse abt een pijnlijke zaak, vermits de afgezette proost, Jean Asset, neef van de abt was.

(16) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier, nr. 59.*
(17) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier, nr. 2812.*
(18) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier, nr. 3087.*
(19) De abdij van St.-Vaast bezat volgende proostdijen: Agicourt, Saint-Sauveur van Berclau te Billy-Berclau, Saint-Pierre van Gorre te Beuvry, Saint-Achaire te Haspres, Sainte-Christine te Labeuvrière, Mesnil en Arrouaise, Saint-Michel te Saint-Laurent-Blangy en Sailly-sur-la-Lys.
De stichting van de proostdij van Haspres (arrond. Valenciennes) gaat terug tot de 7e eeuw en diende als refuge voor de abdij van Jumièges, waar de monniken voor de Noormannen moesten vluchten. In de 11e eeuw ruilden de monniken van Jumièges de proostdij van Haspres, die ze aan de abdij van St.- Vaast gaven, voor die van Agicourt. Tijdens het prioraat van Ruffault telde Haspres 6 monniken.
De huidige parochiekerk en de nabijgelgen hoeve bevatten nog enkele elementen van de in 1790 gesloten proostdij. Zie meer: H. PLATELLE, *Haspres*, in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques,* 23, Parijs, 1990, kol. 486 - 488. J.J. BOLLY e.a., *Monastères bénédictins...*, p. 322 - 323. Met dank aan de heer Guy Morelle uit Haspres die me welwillend heel wat gegevens omtrent de geschiedenis van Haspres bezorgde.

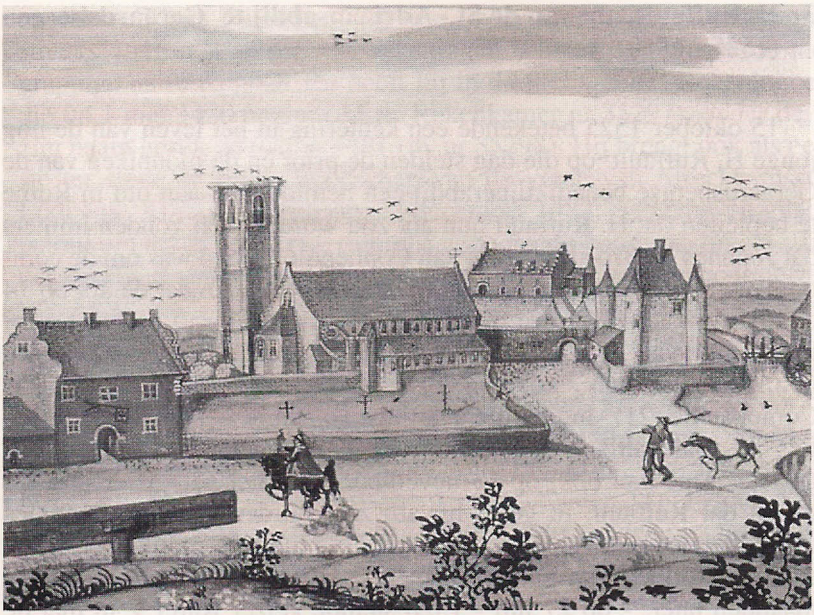

Proostdij van Haspres (Valenciennes), getekend door Adriaan de Montigny (einde 16e- begin 17e eeuw). In dit klooster was H. Ruffault vanaf 1521 proost en streek er een grote gage op zodat zijn studies in Leuven ruimschoots betaald waren. (*Album de Croy*, uitg. J.M. Duvosquel, 4, *Comte de Hainaut,* Brussel, Gemeentekrediet, 1986, pl. 44).

Door hun protest haalden de monniken zich de pauselijke banbliksems op hun hals (10 januari 1526). Als compensatie voor dit pensioen moest Ruffault wel geruime tijd afzien van een ander jaargeld (400 Rijnse gulden) dat hij reeds op de inkomsten van de O.-L.- Vrouwabdij te Middelburg inde. Via notaris, Petrus de Strompe, liet hij op 24 december 1525 in zijn woonhuis (*in domo habitationis*) te Leuven een overeenkomst met abt, Maximiliaan van Bourgondië, opmaken. Hierin bepaalde hij dat hij afzag van het jaargeld en dat hij het aan een andere persoon zou overdragen. Indien hij echter abt van Atrecht zou worden dan zou hij definitief van het jaargeld afstand nemen. Veertien dagen later aanvaardden de prior en de monniken die overeenkomst.(20)

(20) R. FRUIN, *Het archief der O.L.V. abdij te Middelburg,* 's-Gravenhage, 1901, nr. 169 en regesten 1290 en 1291. Deze Norbertijnerabdij werd in de 12e eeuw gesticht en op het einde van de 16e eeuw opgeheven. Een groot deel van de archieven, w.o. de twee akten, werd bij het begin van de 2e W.O vernietigd.

3) H. Ruffault, abt van de St.- Adriaansabdij te Geraardsbergen (1525 - 1560)

15 oktober 1525 betekende een kentering in het leven van de nog jonge H. Ruffault: op die dag stelden de prior en de monniken van de Geraardsbergse benediktijnerabdij een bemiddelaar aan om in Rome te bepleiten dat H. Ruffault hun abt zou worden. Zij vonden immers dat Joannes de Broedere, alias van Coppenole, te oud was om de communauteit nog te leiden. Sommige bronnen beweren dat de abt op 14 oktober van hetzelfde jaar overleden was, maar dit is uitgesloten want in een akte van 31 mei 1526 verschafte hij aan Jasper van Zeele een getuigschrift van goed gedrag voor een bedevaart naar Compostella.(21) Indien die acte juist is - en ik heb daar geen twijfels bij -, dan werd abt J. de Broedere eveneens door een coadjutor bijgestaan. Hoe dan ook, op 13 november 1525 liet paus Clemens VII weten dat Ruffault, in geval hij abt zou worden, al zijn beneficies mocht behouden. Wel moest hij voor al die functies en inkomsten 552 en 352 florijnen aan het Vaticaan betalen (19 febr. 1526). Enkele maanden later - op 27 juli - 1526 stemde keizer Karel V in met de benoeming van H. Ruffault als 30e abt van de St.- Adriaansabdij. (22) Ondanks deze bevestiging blijft het een open vraag waarom het convent van Geraardsbergen als abt Ruffault boven een monnik uit eigen rangen verkoos. Vermoedelijk ligt het antwoord op die vraag in Leuven. Het is immers niet uitgesloten dat ook monniken van Geraardsbergen er aan de universiteit studeerden en er Ruffault leerden kennen. Sinds 1437 bezat de stad een bloeiende Latijnse school onder de leiding van de Broeders van het Gemene Leven. Volgens de matriculen van de Leuvense universiteit studeerden er in de 15e en 16e eeuw veel studenten uit het Geraardsbergse, w.o. ook latere monniken van de St.- Adriaansabdij. Het is dus best mogelijk dat ze er Ruffault hebben leren waarderen.

Toen Vives in september - dit is twee maand na de benoeming van Ruffault tot abt van de St.- Adriaansabdij - het rumoerige Leuven ontvluchtte en naar het rustigere Geraardsbergen kwam, vond hij er niet alleen zijn medewerker terug maar ook zijn oud-studenten.(23) Tenslotte is het merkwaardig dat men bij het Geraardsbergs benoemingsdossier, in tegenstelling tot dat van Atrecht, geen bewijzen vindt van conflicten tussen de monniken en de politieke overheid, evenmin van een interventie van zijn vader of de keizer. Wellicht was die over-

(21) RAR, *Geraardsbergen, Stadshandvesten* nr. 186. Zie ook: L. VAN WERVEKE, *Inventaris van het archief der stad Geeraardsbergen onder het oud regime*, Tongeren, 1935, nr. 2048.
(22) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 144.
(23) G. TOURNOY e.a...., *Vives te Leuven...*, p. 6.

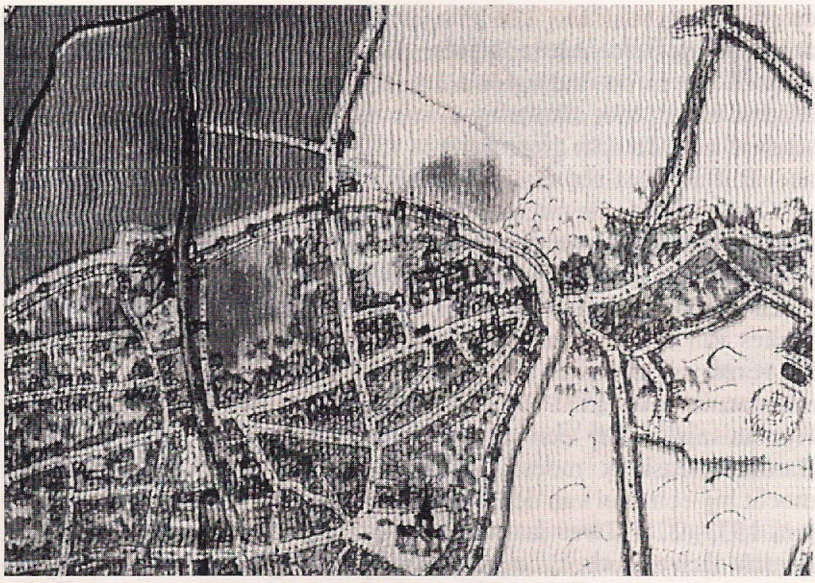

Oudst gekende schets (Jacob van Deventer) van de abdijkerk in de onmiddellijke omgeving van de zuidelijke stadsmuren. De schets geeft echter geen inzicht in de andere abdijgebouwen.

bodig omdat de vraag van de monniken uitging.(24) Wel zullen deze laatsten niet vermoed hebben dat zij hiermee de eerste van de "Waalse" abten hebben binnengebracht, die bijna onafgebroken tot 1703 de Vlaamse abdij zouden besturen en meteen ook aan de basis van een hevige taal- en cultuurstrijd zouden liggen.

Van de eerste tien jaar is er weinig van Ruffaults beleid gekend, wat laat vermoeden dat hij zich toen hoofdzakelijk bezig hield met de studie van het humanisme en de contacten met zijn humanistische vrienden bleef onderhouden. Door een gebrek aan ervaring met de specifieke abdijtaken, zoals liturgie, heiligenverering van St.- Adriaan en economisch beleid, liet hij zijn taak vooral over aan zijn priors Andries Quatwerc (1526), Georgius vander Cleyen en later Joannes Sittarts (1545). Deze laatste stond bij de humanisten in hoog aanzien. Van hem zou Erasmus geschreven hebben: *Nihil indoctius monacho, unum tamen novi doctum.*(25)

Ruffault zette de bouwtraditie van zijn voorganger voort. Zo voorzag hij de abdij van een bibliotheek, liet hij een stenen wastafel maken

(24) B. RUTEAU, *La vie et martye de S. Adrien...*, p. 220. Ruteau beweert dat hij wel door de hulp van zijn vader abt is geworden.
(25) B. RUTEAU, *La vie et martyre de S. Adrien...*, p. 221.

en gaf hij aan schilders allerlei opdrachten. De vraag blijft nog steeds actueel of de beroemde tapijtsuite, die de Apocalyps van St.- Jan voorstelt en die in de ondergrondse kerk van Valle de los Caidos nabij Madrid hangt, niet afkomstig is van de St.- Adriaansabdij. Alleszins situeert men de acht grote tapijten (5,3 à 8,9 m.) kort na 1528, wanneer Ruffault pas abt van Geraardsbergen is geworden.(26)

Ondanks die vele uitgaven wist hij heel wat inkomsten voor zich te houden, wat hem later door vele Geraardsbergse monniken zou kwalijk genomen worden. Met die inkomsten kon Ruffault zijn rijkelijk leven voortzetten en zich verder aan de studie wijden. Het mogelijk verlies van een deel van de inkomsten lag wellicht aan de basis van het verzet dat hij samen met zijn collega's van andere abdijen tegen de artesfaculteit in 1531 heeft gevoerd (zie supra "Ruffault en het Humanisme"). Bij een akkoord met de stad en de lokale St.-Bartholomeuskerk moest Ruffault nochtans toegevingen doen en mocht hij een deel van de inkomsten van die kerk niet meer innen (20 juni 1533)(27). Twee jaar later poogden de abt en de monniken van Atrecht zich te onttrekken aan hun verplichting van 1524 om een jaargeld van 600 gulden, dat op de proostdij van Haspres geïnd werd, aan Ruffault te betalen. De abt deed toen een beroep op de paus en op zijn vader, Jan Ruffault. Paus Paulus III hernieuwde bij die gelegenheid nog eens het akkoord van 1524 en bevestigde dat H. Ruffault hiervoor geen rekenschap verschuldigd was. Blijkbaar talmden de monniken nog want in 1535 protesteerde zijn vader bij de aartsdiaken van het bisdom Kamerijk dat abt Asset zijn verplichtingen dringend moest nakomen.(28) Dat Ruffault zijn functie in Haspres waarnam, blijkt overigens uit een pachtlijst die hij zowel als abt van St.- Adriaan en als proost van Haspres ondertekende.

(26) J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Le lavabo provenant de l'abbaye de Grammont* (1527), in: *Bulletin des musées royaux et d'histoire*, 20, 1948, p. 85 - 89. G. VAN BOCKSTAELE, *De St.-Adriaansabdij, 900 jaar te Geraardsbergen...*, p. 70 - 74. P.S. ALLEN en H.M. ALLEN, *Opus ...*, deel 8, p. 239. J. K. STEPPE, *Vlaams tapijtwerk van de 16e eeuw in Spaans koninklijk bezit*, in: *Miscellanea Jozef Duverger*, 2, Gent, 1968, p. 719 - 765. *Santa Cruz del Valle de los Caidos*, Barcelona, 1990,p. 26 - 32. A. DIETERICH, *Midden-Spanje, de kunstschatten van Madrid, El Escurial...*, De Bilt, Cantecleer, 1982, p.115. De tapijten, die nu in de immense toegang van de ondergrondse basiliek hangen, zijn kopieën.

(27) J. PIETERS, *Sint-Bartholomeuskerk en Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen*, in: *Het Land van Aalst*, 7, 1955, nr. 5, p. 229 - 238.

(28) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 2812, f° 293.

4) H. Ruffault eveneens abt van Atrecht (1537 - 1562)

Tijdens zijn abbatiaat in Geraardsbergen bleef Ruffault naar dat van St.- Vaast in Atrecht uitkijken en zorgde hij ervoor dat de pauselijke bullen van Adrianus VI betreffende het coadjutorschap en de vele beneficies veilig bleven. Geregeld immers trachtten de monniken van St.- Vaast die overeenkomsten te annuleren, wat dan de nodige reactie van Ruffault of zijn vader uitlokte.(29)
In 1537, kort nadat zijn vader nog eens aan zijn overeenkomst van 1521 had herinnerd, overleed Martin Asset, de abt van St.-Vaast. Na elf jaar Geraardsbergs abbatiaat cumuleerde Ruffault voortaan beide functies. 16 jaar na zijn coadjutorschap aldaar koos hij Atrecht als definitieve verblijfplaats. Vandaar oefende hij drie functies uit: abt van Atrecht en Geraardsbergen en proost van Haspres. Deze laatste werd onmiddellijk door de nieuwe bisschop van Kamerijk, Robert de Croy, opgeëist omdat Haspres dichter bij Kamerijk lag en in geval van oorlog ook veiliger leek. Abt en convent reageerden zeer vinnig en konden de proostdij behouden.(30)

Op 3 november 1537 werd Ruffault tot abt van Atrecht geïnstalleerd. De kroniekschrijver van St.- Vaast bewaarde geen goede herinneringen aan zijn nieuwe abt: "Hij was zo schuchter dat hij niet eens de liturgische diensten met luide stem durfde meezingen. Hij had schrik om paard te rijden en als hij in de verte de donder hoorde rommelen begon hij onmiddellijk te bidden".(31) De kroniekschrijver toont ons hier een niet-vleiende karaktertrek, die in schril contrast stond met zijn intellectuele capaciteiten. Andere tijdgenoten waren dan weer vol lof over de abt. Volgens hen was hij wijs, ingetogen, schroomvol, nederig, vroom, mild tegenover zijn medebroeders, zijn gasten en vooral de armen.(32)

Na zijn benoeming tot abt van Atrecht liet Ruffault zich te Geraardsbergen nog meer dan voorheen door prior J. Sittarts vervangen. Uit rekeningen blijkt dat hij oorspronkelijk goed op de hoogte was van het reilen en zeilen van de St.- Adriaansabdij. Tussen Geraardsbergen en Atrecht ontstond er een vlotte koerierdienst waarvoor hij op monniken, familieleden of dienstpersoneel een beroep deed.(33) Ook was er een levendige briefwisseling.(34) De abt bleef

(29) ARAB, *Audiëntie...*, nr. 1253/7.
(30) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier,* nr. 2813.
(31) J. LESTOCQUOY, *La vie religieuse d'une province, le diocèse d'Arras,* in: *Commission départementale des Monuments historiques du Pas-de-Calais,* 4, Arras 1949, p. 83.
(32) A. DE CARDEVACQUE en A. TERNINCK, *l'Abbaye de St.-Vaast, Monographie historique, architecturale et littéraire,* Atrecht, 1865, 1, p. 254.
(33) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 120.
(34) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier,* nr. H.77.

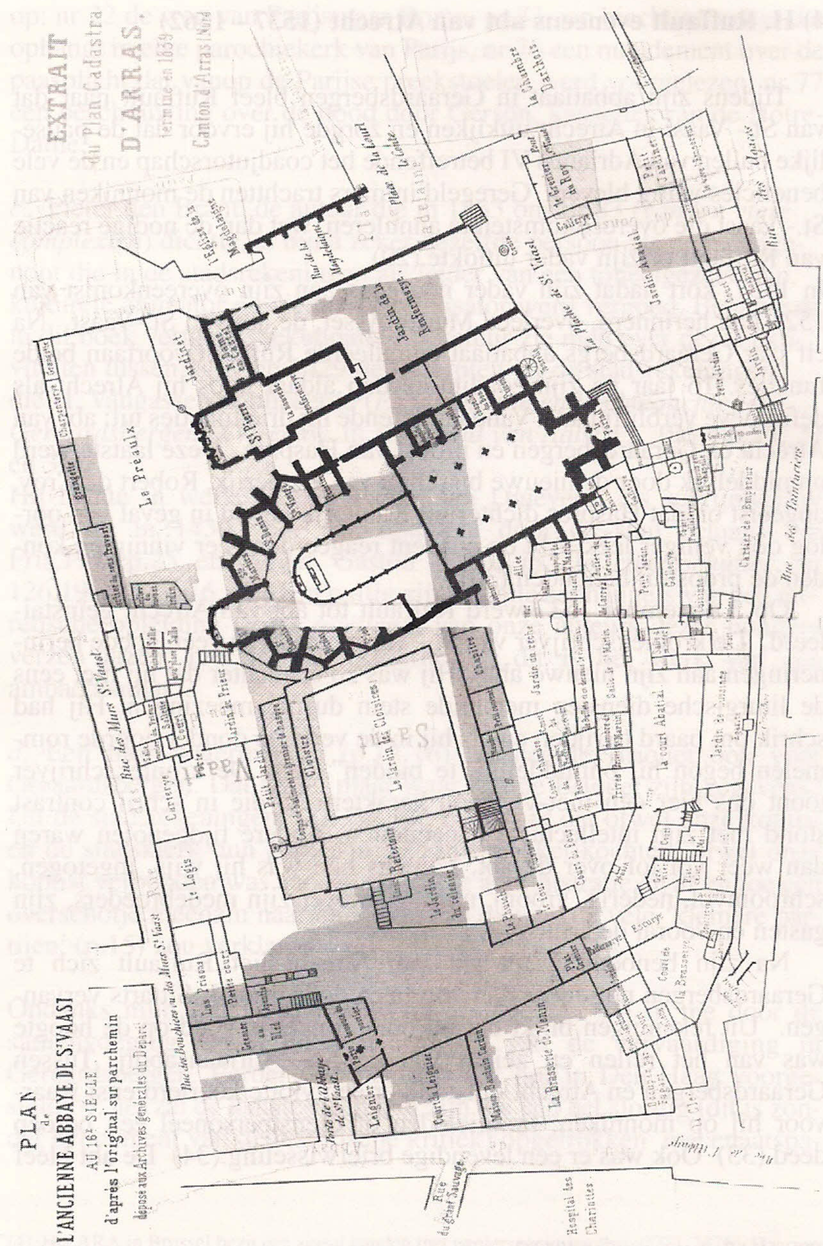

Doorheen de omtreklijnen van de oude St.-Vaastabdij uit de 16e eeuw ziet men de vage trekken van het kadasterplan van 1831. De superlatieven die Meyerus aanwend-de bij de beschrijving van de abdij van Atrecht waren niet overdreven: "De bezoeker zou niet spreken van een klooster maar van een bolwerk, ja hij zou gewagen van een acropolis en van een keizerlijk paleis". (Copyright, Koninklijke Bibliotheek, Brussel).

ook hoofd van het onderwijs in de stad. Zo stelde hij in 1531 Joannes Le Frère als scholaster van de Latijnse school aan.(35) Merkwaardig is dat Ruffault in 1541 - 1542 een Geraardsbergs monnik, Jacques Hove, niet naar die Latijnse school liet gaan maar wel naar de Magdalenaschool van Atrecht.(36) Was het tot een conflict tussen de abt en de scholaster gekomen of vond hij er de kwaliteit niet meer goed? Wellicht niet want enkele jaren later stuurde hij novicen van de Atrechtse abdij naar het Geraardsbergs stadscollege, waar intussen de gebroeders Nicolas en Joris Heyns de leiding op zich hadden genomen. Eén van die novicen, Simon de Warluzel, volgde in 1560 als abt van St.- Adriaan op. Van hem getuigde de onderprior van de St.- Adriaansabdij dat hij een *eerlijck jonckman was wel studerende met andere zijne medebroeders van Aetrecht.*(37) In die periode betaalde Ruffault aan Nicolas Heyns, 192 pond voor de voeding van Jeannet, neef van de heer van Neuville, die in Geraardsbergen school liep terwijl een ander familielid in het college van Atrecht studeerde. Overigens bleef de bekommernis van Ruffault voor het onderwijs groot. Zo zorgde hij ervoor dat zijn novicen in Geraardsbergen of Atrecht Latijnse school volgden en dat zijn monniken bij hun theologische studies in Parijs een degelijk verblijf hadden.(38)

Dat hij vanuit Atrecht de zaken betreffende Geraardsbergen op de voet volgde blijkt hieruit: hij regelde de reis van een zekere Michel Gaillant, die de zoon van de Geraardsbergse baljuw naar Geraardsbergen moest begeleiden en nadien de zieke prior van de St.- Adriaansabdij naar Oudenaarde moest overbrengen, waar hij door de lokale dokter moest verzorgd worden.(39) Jaarlijks kwam Ruffault naar Geraardsbergen om er de abdijrekeningen te controleren en ze als abt van St.- Adriaan te tekenen. Bij een dergelijk bezoek aan de abdij van Geraardsbergen (september 1558) nam hij, samen met andere vooraanstaande geestelijken, deel aan een plechtige dienst voor de overleden keizer Karel V in de St.- Bartholomeuskerk.(40) Die reis bleek wel een uitzondering want tijdens de laatste jaren van zijn abbatiaat liet hij de ontvangers met hun rekeningen naar Atrecht komen. Vanaf 1543 - het jaar dat hij de eerste statuten opmaakte - tekende hij overigens de stadsrekeningen als abt van St.- Vaast.

(35) G. VAN BOCKSTAELE, A. M. VANDEN HERREWEGEN en L. DE COCK, Van *Scholaster tot principaal, Het Sint-Catharinacollege van Geraardsbergen en zijn voorgeschiedenis* (1437 - 1989), Geraardsbergen, 1990, p. 24.
(36) ARRAS, ADPDC, Série H, *Clergé régulier,* nr. 202 en RAR, *St.- Adriaansabdij...*, nr. 338, f° 40 r°.
(37) G. VAN BOCKSTAELE e.a., *Van Scholaster tot prinicipaal...*, p. 35 - 37.
(38) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier,* nr. 3025.
(39) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier,* nr. 203.
(40) M.J. VAN KERCKHOVEN, *De geschoeide Karmelieten in het "Dal van Josaphat" te Geraardsbergen 1466 - 1796*, Geraardsbergen, 1978, p. 28.

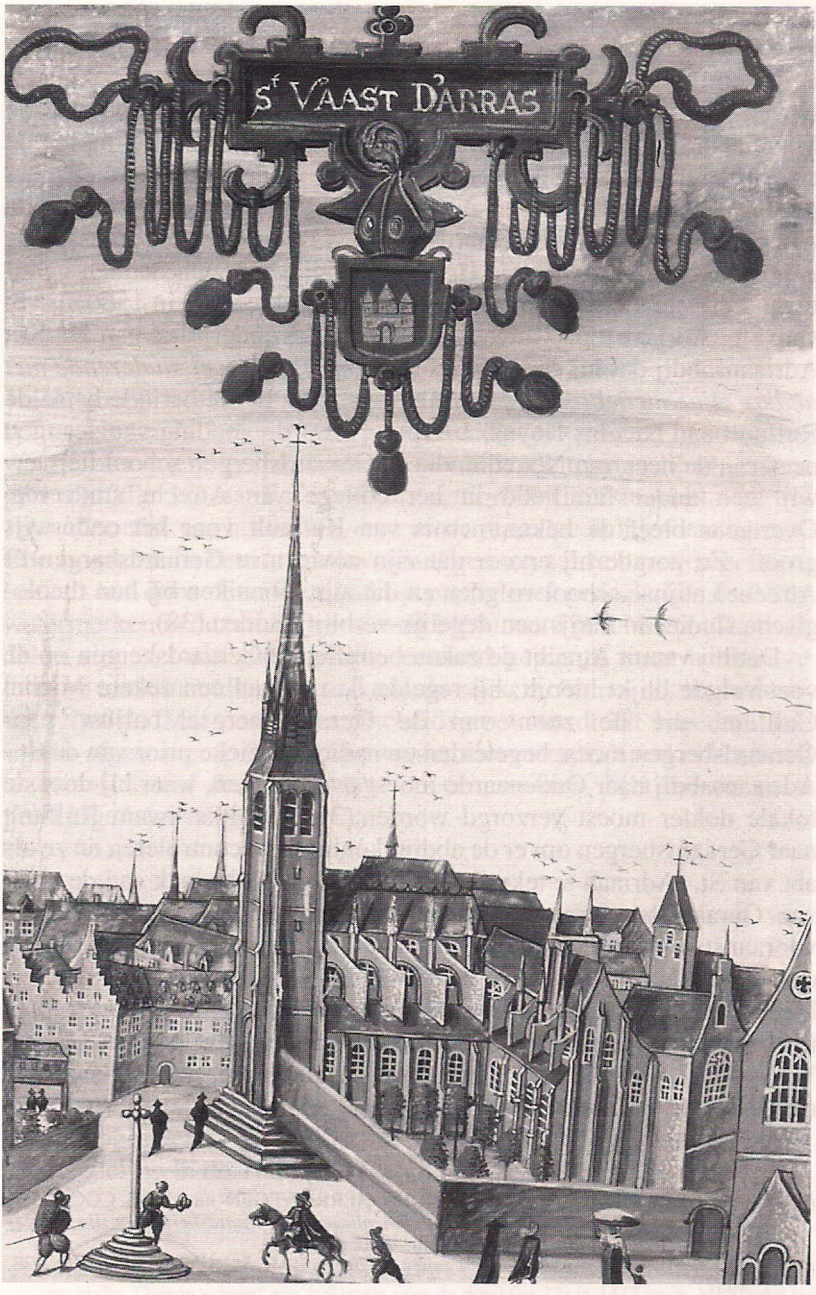

De St.- Vaastabdij te Atrecht zoals Adriaan de Montigny ze op het einde van de 16e eeuw zag. Uit dit schilderij blijkt het gigantische karakter van het abdijcomplex waar Ruffault eerst coadjutor was en vanaf 1537 tot aan zijn dood in 1562 abt. (*Album de Croy*, uitg. J.M. Duvosquel, 4, *Comté de Hainaut,* Brussel, Gemeentekrediet, 1985, pl. 9).

Een rekening van 1543 die intussen vernietigd is maar die in de 19e eeuw geanalyseerd werd, typeert wellicht goed het levenspatroon van H. Ruffault. De uitgaven voor zijn kledij zijn vrij beperkt: mutsen, riemen, een broek, alles van een stevige kwaliteit. Men mag veronderstellen dat hij voor zijn vertrek naar Atrecht zijn garderobe in Geraardsbergen zal uitgebreid hebben. In dat jaar schijnt hij zelf weinig gereisd te hebben. Ondergeschikten gingen in zijn naam naar Douai, Mechelen en Valenciennes. Hijzelf ging in dat jaar naar de abdij van Mont St.- Eloy. Zeer vaak gaf hij aalmoezen aan de armen en het drinkgeld aan alwie hem een dienst verleende of hem allerlei eetwaren kwam aanbieden (taarten, een wildzwijn, fazanten, herten, kaas en abrikozen). Het grootste bedrag ging duidelijk naar de (verplichte) aalmoezen aan de armen van Atrecht nl. 423 pond of 25 % van de totale jaaruitgaven. Een ander opvallende post zijn de verliezen die hij met het kaartspel of andere kansspelen opstapelde. Nu eens nodigde hij in de abdij zijn medespelers en -speelsters uit, dan weer ging hij ze zelf opzoeken. Dat men bij de "tafelspelen" hoge bedragen inzette blijkt duidelijk uit de verliescijfers van 4 à 18 pond of in totaal 59 pond op één jaar.

Ook in de St.- Adriaansabdij lagen de uitgaven aan de hoge kant. Van die economische situatie bezitten we uitzonderlijk veel gegevens, die men weliswaar voorzichtig moet interpreteren omdat er nog geen globale studie is gemaakt van het economisch leven in de 16e eeuw en omdat sommige documenten nogal sterk geëngageerd zijn. Niettemin bieden de bronnen zeer nuttige informatie.

Vooreerst zijn er veel originelen van de economische transacties bewaard.(41) Men bezit bovendien een verslag van een commissie die de economische rendabiliteit van de abdij moest onderzoeken.(42) De commissieleden ondervroegen in 1568 alle monniken, een deel van het dienstpersoneel en enkele vooraanstaande leken uit het Geraardsbergse. In Brussel bewaart men in het Archief voor de Amortisaties een beperkt maar degelijk overzicht van de goederen die Ruffault verkocht had. (43) Tenslotte bevatten de kronieken van het einde van de 17e en het begin van de 18e eeuw een gedetailleerd overzicht van de economische activiteiten van de Waalse abten die vanaf Ruffault (1525) tot L. Foucquier (1702) de St.- Adriaansabdij hebben geleid. Alhoewel de verslagen vaak gekleurd zijn, zitten er nochtans waardevolle gegevens in omdat sommige originele stukken intussen verdwenen zijn.(44)

(41) RAR, *St.- Adriaansabdij...*, passim. De archiefstukken zijn per localiteit geordend en over het hele archief verspreid.
(42) ARAB, *Audiëntie...*, nr. 903, f° 93 e.v.
(43) ARAB, *Jointe van de amortisaties*, nr. 597.
(44) RAR, St.- *Adriaansabdij...*, nr. 6 en 338. LEUVEN, CENTRALE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK ..., XII, nr. 17, f° 9. AAM, *Geraardsbergen, St.- Adriaansabdij*, nr. 8.

Hof te Spieringhe te Vollezele. Eén van de oudste landbouwbedrijven van de St.-Adriaansabdij. H. Ruffault belastte het met 1200 gulden om uit zijn schulden te geraken. Het plan is in 1756 door Pieter Van Damme getekend. (ARAB, *Kaarten en Plattegronden in handschrift*, nr. 3124, register).

Een van die 17e-eeuwse kroniekschrijvers synthetiseerde de situatie als volgt: *Hij (Ruffault) heeft de abdij beginnen te verderven, hij heeft diverse goederen ende renten so kleine als grote vercocht, twelcke de goede ende eentalighe religieusen van dese abdij als noch beclaeghen ende beweenen"*. En dezelfde auteur besloot de opsomming van de bewijsstukken: *Dese prelaet heeft de abdij aldus ontbloot van heur beste renten en belast met nieuwe renten.*(45) De meeste personen, die de onderzoekscommissie gehoord had, waren het erover eens dat de abdij vooral op het einde van het abbatiaat van Ruffault *grootelijck belast was ende tachter vont.*

Overzicht van de economische activiteiten, die de monniken tijdens het abbatiaat van Ruffault aankloegen.

- Verkochte of "gelichte" goederen

Aard	Bedrag	Plaats
rente	50 pond	Brugge
rente	26 pond	Ninove
rente	36 pond	Ename
grondcijns	80 gulden	Sterrebeek/Diegem
2 bunder land	300 gulden	Okegem

(45) RAR, *St.- Adriaansabdij...*, nr. 6 p. 24 en 27 - 28.

1 bunder land	216 gulden	Schendelbeke
'Groene huis'	-	Geraardsbergen
kapitaal	400 gulden	'Ter Schueren' Aspelare
rente	25 gulden	
kapitaal	575 gulden	Geraardsbergen
rente	12 mud	koren
kapitaal	2.000 gulden	Marten Hauchin
rente	20 pond	
kapitaal	400 gulden	Heer van Voorde
rente	4 pond	
kapitaal	600 gulden	Burger uit Brussel

- Transacties waarmee Ruffault de abdij supplementair belastte:

Aard	Bedrag	Plaats
rente	200 pond	Ninove
'Spieringhe'	1.200 gulden	Vollezele
renten	156 gulden	Kloostermuren
renten	64 pond	-
weiden	-	Deux-Acren

Dit kapitaal volstond niet om de financiële situatie gezond te maken. Integendeel, de abdij geraakte steeds dieper in de schulden. Terecht beweerde één van de ontvangers, Adriaen Piens, dat Ruffault steeds meer uitgaf dan dat er binnenkwam.(46) Jan van Ideghem, burgemeester van Geraardsbergen, verklaarde aan de onderzoekscommissie dat de abdij voor duizenden florijnen schulden had en dat de grote verkopingen van abdijgoederen nog niet volstonden om die schulden te delgen.

Meteen rijst de vraag hoe zo'n financieel debâcle mogelijk is geweest? Tijdgenoten gaven aan dezelfde commissie als redenen op: de voortdurende afwezigheid van de abt, die sinds 1537 in Atrecht resideerde. Alleen in de beginjaren kwam hij nog jaarlijks naar Geraardsbergen om er de rekeningen te ondertekenen. Een andere reden was volgens J. Schorisse (pastoor van de St.- Bartholomeuskerk) en J. Sittarts (prior ten tijde van Ruffault en dus in feite de grote verantwoordelijke) dat de abt de goederen van het convent in handen gaf van wereldlijke personen zoals Jan vanden Haute, Jan de Latere en Jan David. Deze ontvangers trokken jaarlijks naar Atrecht om er de rekeningen te laten ondertekenen, die ze *meest altijts tachter rekenden* of met andere woorden dat er steeds grote tekorten waren. J. Sittarts

(46) ARAB, *Audiëntie...*, nr. 903, f°97 v°.

voegt er nog aan toe dat de nieuwe fiscale politiek - er kan nog geen sprake zijn van de maatregelen van Alva - door hen niet voldoende was ingecalculeerd en dat de abdij hierdoor meer moest betalen dan voorzien. Een Geraardsbergs schepen, Jan Arendts, noemt de *non challence* van het dienstpersoneel eveneens oorzaak van de economische problemen. Tenslotte gaven vele leden van het dienstpersoneel toe dat de monniken sinds de aankomst van de nieuwe abt in 1560 veel soberder gingen leven en gevoelig minder onkosten maakten. De 17e-eeuwse kroniekschrijvers waren nog radicaler. Zij beweerden dat Ruffault zo'n rijkelijk leven leidde dat hij de bezittingen van zowel de abt als van het convent moest verkopen en dat ondanks die massale verkoop de abij bleef schulden maken.

In het begin kon prior Sittarts de schuldeisers met vage beloften van zich afschudden. Toen de toestand steeds maar hachelijker werd kwamen er hevige scheldpartijen aan te pas, ontstond er zelfs een handgemeen en werden sommige administrators van de abdij gemolesteerd. Andere schuldeisers trokken meteen naar de Raad van Vlaanderen of zelfs naar de Grote Raad van Mechelen.

Tevergeefs zocht men in Geraardsbergen naar oplossingen. Eén ervan was de pachten en de cijnsen een jaar tot anderhalf jaar vooraf te betalen. Voordien hadden de monniken op hun familie een beroep gedaan om in hun onderhoud te voorzien, wat niet bij alle familieleden in goede aarde viel. Toen die maatregelen onvoldoende bleken om de schulden te betalen trok prior Sittarts met één van de ontvangers, Jan de Latere, naar Atrecht en richtten de monniken in juli 1558 een smeekbede tot Ruffault om dringende maatregelen te nemen. Toen Ruffault met de neus op de feiten werd gedrukt, wilde hij de prior excommuniceren. Door een tussenkomst van S. de Warluzel, oud-student van Geraardsbergen, en monnik van St.- Vaast, bij de Kamerijkse bisschop, Maximiliaan de Berghes, voerde hij het dreigement niet uit. Hij stemde er tenslotte in toe om enkele weidegronden te verkopen waarvan de opbrengst zou volstaan om o.a. de schulden tegenover de stad Oudenaarde te vereffenen. De Scheldestad dreigde immers de verkoop van de zeer renderende watermolens in Geraardsbergen te eisen.(47)

Uiteraard was die verkoop niet voldoende. Fundamentale en radicale financiële hervormingen kwamen er pas na 1560.

(47) ARAB, *Audiëntie...*, nr. 903, f° 172 - 173.

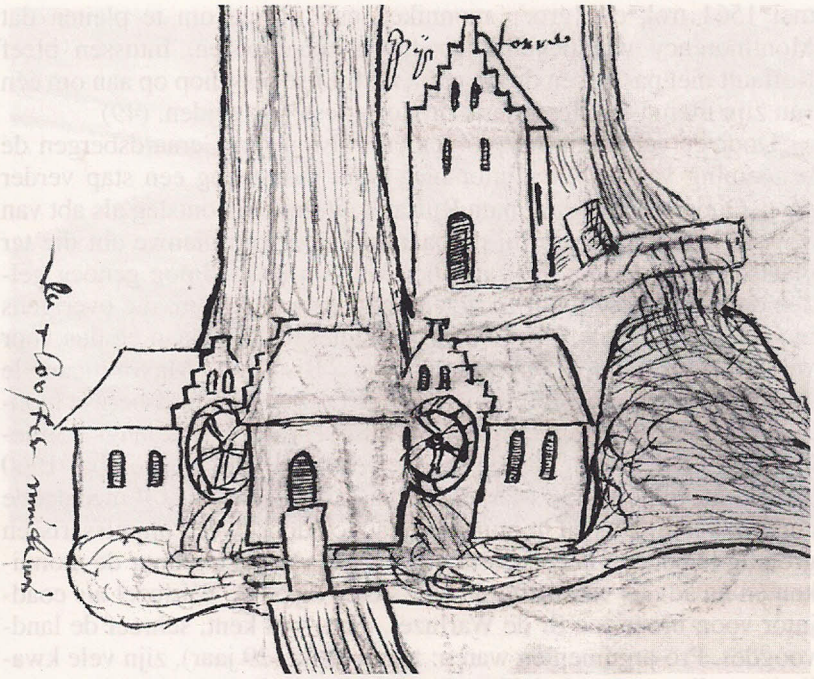

Een huis gelegen aan de watermolens van Geraardsbergen werd eveneens omwille van de schulden door Ruffault verkocht. Niet ver van de molens stond de pijntoren, die samen met de wat verder gelegen dierkost in de Geraardsbergse geschiedenis een belangrijke rol speelde. (ARAB, *Kaarten en Plattegronden in handschrift*, nr. 576).

5) De laatste levensjaren van H. Ruffault (1560 - 1562)

1560 was voor Ruffault en voor de beide abdijen een belangrijk jaar. In Atrecht liet hij zich, niet zonder moeilijkheden, door een coadjutor bijstaan en het bestuur van de St.- Adriaansabdij moest hij definitief opgeven.

Zoals hij destijds in Atrecht als coadjutor gestart was, zo eindigde hij met de hulp van een coadjutor. Voor Atrecht omschreef hij zeer exact de voorwaarden waaraan de coadjutor, Roger de Montmorency, moest voldoen. Blijkbaar is de uitvoering vlotter verlopen dan wat H. Ruffault met abt M. Asset destijds had ervaren.(48) Op 6 december 1560 keurde Filips II de vraag van Ruffault goed en aanvaardde R. de Montmorency zijn coadjutorschap met recht van opvolging. In

(48) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier,* nr. 3087. *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, 3, Brussel, 1973, p. 351 - 353. A. DE CARDEVACQUE en A. TERNINCK, *l'Abbaye de St. Vaast..*, 1, Atrecht, 1865, p. 255 e.v.

mei 1561 trok een groep monniken naar Rome om te pleiten dat Montmorency wel degelijk coadjutor zou worden. Intussen bleef Ruffault niet passief en drong er bij de Luikse bisschop op aan om één van zijn monniken, Jean Sarrazin, tot priester te wijden. (49)

Door de economische problemen volstond in Geraardsbergen de benoeming van een coadjutor niet. Men moest nog een stap verder gaan. Onder allerlei druk nam Ruffault uiteindelijk ontslag als abt van St.- Adriaan en maakte hij de baan vrij voor een nieuwe abt die ter plaatse zou resideren. Ruffault liet wel zijn invloed nog genoeg gelden door een monnik uit de eigen abdij voor te stellen, die overigens in Geraardsbergen zijn "humaniora-studies" had gedaan en dus voor vele confraters geen onbekende was. Bisschop, Maximiliaan de Berghes, bevestigde op 27 nov. 1560 de door de Geraardsbergse monniken verkozen S. de Warluzel.(50) Intussen was er ook langs politieke weg een oplossing gekomen. In een brief van 2 november 1560 deelde de landvoogdes, Margareta van Parma, aan Filips II mee dat de abdij in verval was en in puin lag. Na zich door twee commissarissen grondig te hebben laten voorlichten, na de verkiezing door de monniken en na advies van Ruffault zelf, stelde zij S. de Warluzel als coadjutor voor, broer van Sr de Warluzel, die u wel kent, schreef de landvoogdes. Pro-argumenten waren: zijn leeftijd (29 jaar), zijn vele kwaliteiten, zijn vroeger beleid en het feit dat hij door de monniken aanvaard werd. Tevens vroeg zij vrijstelling van de 3.000 florijnen, die bij een dergelijke benoeming voorzien waren. Al voelde de koning zich wat krekelig omdat de landvoogdes hem in feite voor een voldongen feit had geplaatst, stemde hij er op 7 december 1560 gedeeltelijk mee in. S. de Warluzel verving H. Ruffault niet als coadjutor, zoals Margareta van Parma had voorgesteld, maar meteen als abt van de St.-Adriaansabdij. Door die benoeming kwam de abdij wel even tot rust. De economische problemen bleken echter groter dan vermoed, zodat S. de Warluzel in 1568 op de bisschop een beroep moest doen om de toestand te saneren.(51)

Voor zijn dood had H. Ruffault een niet gedateerd testament opgemaakt en de schikkingen voor zijn begrafenis uitgewerkt.(52) Tevens

(49) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 66 en 2813. Jean Sarrazin was een voor-aanstaand monnik die achtereenvolgens kapelaan van de abt werd, groot-proost van St.-Vaast, en van 1596 tot 1598 aartsbisschop van Kamerijk. Hij werd vooral omwille van zijn geleerdheid en ook zijn moed tijdens de godsdienstoorlogen ten zeerste gewaardeerd.

(50) RAR, *Abdij van Ename*, nr. 285. S. de Warluzel werd in 1558 nog als kandidaat-coadjutor voor de Gentse St.-Pietersabdij naar voor geschoven maar uiteindelijk niet aanvaard (G. BERINGS en CH. VAN SIMAYE, *Abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand*, in: *Monasticon belge*, VII, *Province de Flandre Orientale*, 1, Luik, 1988, p. 134).

(51) M. GACHARD, *Correspondance de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme avec Philippe* II, 1, 1559 - 1561, Brussel, 1867, p. 326 - 330, 350 - 356 en 364.

(52) ARRAS, ADPDC, *Série* H, *Clergé régulier*, nr. 144.

had hij een lijst opgesteld van de personen die op zijn begrafenis moesten uitgenodigd worden.

Twee jaar na de aanstelling van de coadjutor in Atrecht en van een nieuwe abt in Geraardsbergen overleed H. Ruffault. De kroniekschrijvers verschillen van mening over de juiste datum: 10 november 1562 of 10 november 1563.(53) De bronnen van de abdij te Atrecht zijn nochtans duidelijk: Ruffault overleed op 10 november 1562.(54) Zijn begrafenis moet, althans volgens de rekeningen, in verhouding geweest zijn tot zijn rijkelijk leven. Zij kostte de abdij 12.000 pond. Wel was er het bedrag inbegrepen dat men aan het Vaticaan moest betalen voor de benoeming van de nieuwe abt. Niettemin zal zijn opvolger meer dan verrast geweest zijn als men drie jaar later in het archief een verklaring aantrof van de intussen overleden ontvanger van abt Ruffault. In die nota stonden de schulden van de begrafenis van H. Ruffault opgesomd die de abdij nog moest vereffenen:(55) in totaal 39.684 pond, 12 s. en 6 d., waarvan o.a.:

Aard	Bedrag (pond)	Schuldeiser
Schilderijen	338	Jehan (Brussel)
Schilderij	60	Jacques Prévost
Tapijt	200	Louis Hauwel
Kist	152	-
Onderwijs	800	Lier
Lening	184	-
Aalmoezen	744	Douai
Wijn	753	-
Pensioen	2.000	Kard. de Granvelle

Overigens werd zijn opvolger met nog andere rekeningen of processen, waar Ruffault financieel verantwoordelijk voor was, geconfronteerd.(56) Het is niet duidelijk of in de eerste som (12.000 pond) ook reeds het mausoleum inbegrepen was dat Ruffault op zijn graf had voorzien. Immers zoals zijn voorgangers werd Ruffault in de kapel

(53) Abt Moncaeus in zijn catalogus, J. VAN WAESBERGHE, *Gerardimontium...*, p. 171 en het obituarium van St.- Adriaan schrijven allen 1562.
(54) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 145.
(55) H. Ruffault betaalde al sinds zijn aanstelling als abt van St.- Vaast (1537) aan Antoine Perronet, de Granvelle, en eerste Mechelse aartsbisschop, een lijfrente van 2.000 pond. (ARRAS, ADPC, *Série H, Clergé régulier,* nr. 135 en 3087).
(56) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier,* nr. 5. TH. DE SMIDT en J. VAN ROMPAEY (leid.), *Chronologische lijsten van de geëxtenteerde sentenciën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, 5, 1563 - 1580, Brussel, 1988, p. 40.

van de overledenen, dat zich onder het koor bevond, dus in een crypte, begraven. Op het witmarmeren grafmonument dat tegen een muur was geplaatst, werd hij geknield afgebeeld.(57) Dit mausoleum trotseerde de godsdienstoorlogen van het einde van de 16e eeuw, want volgens latere rekeningen herschilderde men in de 17e eeuw zijn graf en dat van zijn opvolger, de Montmorency.(58) Of het grafmonument met de verbouwing van de kerk in het begin van de 18e eeuw dan wel met de Franse Revolutie vernietigd werd, is niet duidelijk.

Ook de portretten, die hij tijdens zijn abbatiaat liet schilderen, zijn verdwenen. Zoals reeds vroeger vermeld, vinden we in de abdijrekeningen de verwijzingen terug naar een zekere "France schilder van de abt" (1553-1554),(59) een schilderes en een zekere meester Jehan uit Brussel evenals Jacques Prévost. Of onder hen de portretschilders aanwezig zijn, blijft een vraag. Toen de proost van St.- Michel de Blangy in 1578 overleed, vond men in zijn nalatenschap onder andere de portretten op doek van H. Ruffault, S. de Warluzel en Granvelle.(60) Bij de inventarisatie van de kunstvoorwerpen uit de St.- Vaastabdij van Atrecht in 1593 vond men twee portretten van Ruffault aan: één op doek en één op tapijt met zijden en gouden draad.(61) Mogen we veronderstellen dat Louis Hauwel de tapijtwever is die de opdracht van Ruffault mocht uitvoeren?(62) Wellicht alludeerde de secretaris van de abdij bij de inventarisatie van 1636 hierop, toen hij een klein tapijt met het portret van H. Ruffault vermeldde.(63) Blijkbaar heeft abt Ruffault goed voor zijn toekomst willen zorgen. Het mausoleum en de portretten zijn verdwenen maar zijn persoon blijft vereeuwigd met een lijkdicht van Antonius Meyerus. Deze humanist, dichter en historicus had in 1560 Kamerijk verlaten om de rest van zijn leven tot 1597 als principaal van het college in Atrecht te fungeren. Daar leerde hij Ruffault kennen.(64)

(57) A. DE CARDEVACQUE en A. TERNINCK, *l'Abbaye de St. Vaast...*, p. 254.
(58) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 1138.
(59) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 914.
(60) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 2785.
(61) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier,* nr. 180.
(62) In een rekening van 1567 komt hij als tapijtwever voor.
(63) ARRAS, ADPDC, *Série H, Clergé régulier*, nr. 190.
(64) B. RUTEAU, *La vie et martyre de S. Adrien...*, p. 221 - 222. J. VAN WAESBERGHE, *Gerardimontium sive altera...*, Brussel, 1627, p. 171 - 176. B. JOURET, *Grammont son origine et son histoire...*, p. 131. J. STECHER, *De Meyer (Jacques)*, in: *Biographie Nationale,* 5, Brussel 1876, kol. 534 - 550 en J. ROULEZ, *De Meyer (Antoine)*, in: *Biographie Nationale...*, kol. 532 - 534.
Overigens had Ruffault aan de oom van Antonius, Jacques de Meyer, priester, humanist en historicus, opdracht gegeven om de abdijbibliotheek te ordenen (A. DE CARDEVACQUE en A. TERNINCK, *l'Abbaye de Saint Vaast...*, 3, Atrecht, 1868, p. 47).

LIJKDICHT TER ERE VAN H. RUFFAULT(65)

Als ook ik mijn hulde breng aan het grafmonument van Ruffault, opgetrokken uit sneeuwwitte marmer, zal ik velen aanstellerig lijken.
Maar als ik mijn plicht (tot dankbaarheid) niet vervul, zal men mij ondankbaar vinden.
Men mag mij dan van arrogantie verdenken, zeker is dat ik dankbaar zal zijn.
De faam van de grote Vaast - voldoende bekend - is de glorie van zijn klooster en Benedictus heeft onze inzet niet nodig.
Een nog grotere roem eert de dappere Atrebaten: dit is den metropool van de oude Galliërs en in de naam van de stad bleef de naam van het volk bewaard: daar is de grote Vaast befaamd, daar is zijn heerschappij gevestigd.
Een bezoeker zou niet spreken van een klooster, maar zou het een bolwerk noemen, ja hij zou gewagen van een acropolis en van een keizerlijk paleis.
Waarom zou ik het prille begin verhalen van zo'n luisterrijke vesting?
Het eerste werk werd door bisschop Aubertus verricht; de vroomheid van de broeders en de wonderbare daden van Vaast hebben geleidelijk de grond slag gelegd voor de roem van de huidige abdij.
Niet om het even welke abt krijgt hier de leiding toegewezen: deugd en adel baant de weg hiertoe.
De alombekende Ruffault, die schatmeester was van de keizerlijke tresorie, legde de grondslag voor de grootheid van zijn naam: de Ruffault's die hij voortbracht, zou zijn vader in roem overtreffen: "Vooruit, jongen, groei op, een groot lot is je toegewezen".
Hij groeide op en, beschikkend over een ontvankelijke natuur, heeft hij door werkkracht zijn goede aanleg vervolmaakt; zijn leraar was Vives, die bij zijn aard paste - ook de jongen kon geen betere Socrates hebben.
Van hem leerde hij geschenken uit te delen aan zijn leerlingen en niets hoger te stellen dan de beoefening der schone kunsten.
Door zijn leergierigheid leerde hij Erasmus van dichtbij kennen - en zo iemand te kennen is geen geringe eer.
Eerst werd hij aan het hoofd gesteld van de monniken in Geraardsbergen, waar "Adrianus, uw naam wordt er door een pelgrim geerd".
Het was voor hem echter slechts een eerste stap op weg naar een grotere faam.
Het was het St.-Vaastklooster dat de bekroning van zijn carrièr vormde.
Eenmaal hierheen overgeplaatst was het niet zijn betrachting beide abdijen samen te beheren en stelde hij zich met zijn latere functie tevreden.
Als een tweede Laurentius kreeg hij een schat toevertrouwd om te beheren en vrijgevig deelde hij met beide handen geschenken uit.
Telkens een dure graanprijs zijn ongelukkige burgers teisterde, hield hij zijn korenschuur niet lang gesloten.
Ook verhoogde hij de graanprijs niet en stuurde niemand met lege handen weg: wat een grote roem is het de honger te stillen van het volk?
Mijn oom die begonnen was in zijn Annalen de Belgen en hun Vlaamse voor mannen te verheerlijken, had hem leren kennen.

(65) J. VAN WAESBERGHE, *Gerardimontium...*, p. 171 - 176 en A. DE PORTEMONT, *Recherches historiques...*, 2, p. 219 - 222. Uit het Latijn vertaald door Etienne De Bruecker, Erpe - Mere, waarvoor mijn dank.

Hij vroeg de abt of hij toegang zou krijgen tot de bibliotheek van St.-Vaast als hij uit het verre Brugge zou aankomen.
Welwilend heeft de kerkvorst de historicus uitgenodigd: hij kwam te paard vanuit Brugge en hoefde geen kosten te maken: hij werd gastvrij vele dagenlang hartelijk ontvangen en mocht uit de archieven naar huis mee nemen wat hij maar wou.
Als dus de goede abt in ons gedicht wordt gehuldigd dan vormt ook dit feit een persoonlijke motivering tot het schrijven ervan.
Welk een grote genegenheid heeft hij, die zo welwillend is geweest jegens mensen van buiten de abdij, betoond jegens zijn eigen monniken.
Het was zijn betrachting - steeds binnen de perken van het redelijke - om geliefd te zijn bij burger en vorst.
Als God de wens van velen had vervuld dan was Ruffault warempel ook God geworden en was hij niet gestorven!
Zoals een lamp uitdooft wanneer de vette vloeistof opgebruikt raakt, zo ontvlood de levenswarmte uit de afgeleefde onderling.
Hij had er op voorhand voor gezorgd dat zijn monniken geen Herder moesten ontberen: dit was het laatste pand van genegenheid dat ze van hun abt kregen.
Rogerus immers, die hij tot coadjutor had aangesteld, nam de leiding over en de abdij werd niet door tweedracht verdeeld.
Ruffault gaf mij de leiding over de school in akkoord met de schepenen en krachtens die beslissing word ik de stedelijke scholaster genoemd.
Derhalve is het maar billijk dat mijn stem in dienst treedt van St.- Vaast en dat mijn muze en mijn werk mijn dankbaarheid toont.
Alleen Sarazenus wordt er geëerd boven alle andere: hij die nu prior is zal te zijner tijd ook eerste (abt) worden.
Hij kan zelf en met eigen talent zijn naam roem bijbrengen en heeft daartoe beslist geen behoefte aan mijn kunst.

GRAFSCHRIFT VAN RUFFAULT EN ZIJN DEVIES

Leef voor God, zo goed als je kunt,
Wij hebben voorheen geleefd
Kijk neer op wat er rest van de mens
in deze kleine urne

Maar wil je veilig leven, wees
dan dood voor de wereld en
leef in de onzekere wervelwind
voor God.

ANAGRAM

Hiëronymus Ruffault, levend sterk door zijn rede
Levend kon men hem niet van het juiste gebruik van de rede afbrengen; noch rijkdom noch eer bracht hem op het slechte pad.
Velen zijn ontaard tot dieren: hij liet zich echter door zijn rede leiden dit is: leven voor God.

G. Van Bockstaele
Bevegemstraat 14
9620 Zottegem

NIEUWE DOCUMENTEN OVER PIETER VERBRUGGEN DE OUDE ALS ALTAARBOUWER: HET ALTAAR VAN DE H. CATHARINA IN DE ST.-MARTINUSKERK TE AALST EN AANVERWANTE WERKEN

Sandra VAN RIET

In de zesde kapel aan de noordelijke zijde van de kooromgang van de St.-Martinuskerk te Aalst staat een altaar, toegewijd aan de H. Catharina (afb. 1). De maker van dit fraaie kunstwerk is tot op heden onbekend (1). Aan de hand van een gift voor het geplande altaar kon de datering van het werk daarentegen zeer precies bepaald worden. Uit een document opgenomen in de Wettelijke Passeringen van 1664 blijkt immers expliciet dat Ridder Philip Theodore De Gendt-Vaernewijck in 1662 een som van 300 gulden schonk aan de Aalsterse Rederijkersgilde van de H. Catharina voor de bouw van een nieuw altaar (2). De tekst handelt over de verkoop van twee huizen in de Ridderstraat door het gildebestuur. Deze waren door de erfgenamen van de schenker in pand gegeven aan de Rederijkerskamer, in afwachting van de uitbetaling van de schenking. Er wordt woordelijk gezegd dat deze geldsom bedoeld was voor de financiering van het altaar (3). Een mogelijke aanleiding voor de bouw van een nieuw altaar was mis-

(1) F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis der stad Aalst voorafgegaan van eene historische schets van't voormalige Land van Aalst*, 3, Gent, 1873-1876, p. 199; V. D'HONDT, *Geschiedenis van het tooneel te Aalst en bezonderlijk van de Koninklijke Rederijkskamer de Catharinisten onder kenspreuk "Amor Vincit"*, Aalst, 1908, p. 146; P. VAN NUFFEL, *Alostum Religiosum. Beelden en schetsen uit den besloten tijd*, Aalst, 1911, p. 65-67; F. COURTEAUX, *De Koninklijke aloude Rederijkerskamer "De Catharinisten", Hoofdkamer van het Land van Aalst*, in Het Land van Aalst, 23, 1971, p. 281; B. ROOSE-MEIER en Chr. VANDENBUSSCHE-VAN DEN KERKHOVE, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Oost-Vlaanderen. Kanton Aalst*, Brussel, 1979, p. 17.

(2) In Genealogie en heraldiek in Vlaanderen (tent. cat.), Gent, 1967, p. 22 wordt een gewaarmerkte kopij besproken van het diploma waarmee de Spaanse koning Filips IV op 7 maart 1645 Philips Theodore de Gendt, zoon van Catharina van Vaernewijck en de geadopteerde zoon van Theodore van Vaernewijck, tot de adelstand verhief. Dit document liet hem toe de naam en wapens van de Vaernewijcks te gebruiken.

(3) AALST, STADSARCHIEF, *Wettelijke Passeringen*, 1346: juni 1664-1665 mei, fol. 42 v°-44 v°: "... volgende den contracte ende d'acte van iiien september 1664, waer van den teneur hier naer volcht. Alsoo proces was ongedecideert voor burghmeestre ende schepenen der stede van Aelst tusschen prince deken ende geswoorne van Gulde der heylige Catharina binnen Aelst heeschers ter eender sijde ende d'h(erit)oirs van Jouffrouwe Catharina van Vaernewijck verweerders ter andere tot betaelinge van drij hondert guldens eens met den intrest t'sedert d'Instel van saecke bij weylent Joncker Theodorus Philips van Vaernewijck gheiont aen autaer vande voornoemde H. Catharina soo sijn deselve in accorde ghekommen daerbij de verweerders in quijtinge ende voldoeninge van scheeschers pretensie hebben ten behoeve van voornoemde heeschers gecedeerd, getransporteert ende in proprietijte gegeven twee hemlieder huijskens steden ende erfven soo de selve gestaen en gelegen sijn inde Ridderstraete der voornoemde stede ...".- Dit document werd reeds vermeld in de literatuur, maar de tekst ervan werd nooit aldusdanig gepubliceerd.

schien het feit dat men op 24 november 1655 een relikwie van de H. Catharina in bezit gekregen had. De gilde had weliswaar reeds vanaf 1481 een altaar in de kerk en ontving van stadswege geregeld hulpgeld voor het onderhoud van de kapel (4), maar dat was inmiddels in een slechte bewaringstoestand vervallen: in 1598 was het hersteld voor de prijs van 700 guldens (5). Een jaar later schonk de stad 200 pond parisis om het schilderstuk in het oude altaar te bekostigen (6). De eerste steen van het nieuwe altaar werd volgens Van Nuffel gelegd in 1663 toen de stad nog eens 9 pond parisis ter beschikking stelde (7).

Luc Robijns is de enige auteur die een poging deed het werk toe te schrijven in zijn inventaris van de kerk, gepubliceerd in 1980 (8). Hij aanzag Cornelis van Mildert als mogelijke uitvoerder, en baseerde zich daarbij op de vaak geroemde kwaliteit van het werk, die wel moest wijzen op de hand van een bekend -en waarschijnlijk Antwerps- artiest, en op het feit dat deze kunstenaar al eerder gewerkt had in opdracht van dezelfde familie die een schenking deed voor de bouw van het voornoemde altaar van de H. Catharina. Sinds kort kunnen wij ons echter aan een gefundeerde toeschrijving van het altaar wagen. Op 1 oktober 1666 verstuurde de jezuïet en architect Willem Hesius namelijk een brief in verband met de aanbesteding van het voormalige koordoksaal van de St.-Romboutskerk te Mechelen naar Andreas Cruesen, vijfde aartsbisschop van Mechelen en opdrachtgever van dit kunstwerk (9). Uit dit belangrij-

(4) F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *op. cit.*, p. 160; V. D'HONDT, *op. cit.*, 1908, p. 145: "in helpen hueren Autaer in de Parochiekercke" en voor het opvoeren van verschillende "scoone spelen en diverssche esbattementen".

(5) P. VAN NUFFEL, *op. cit.*, p. 65.- Volgens V. D'HONDT, *op. cit.*, p. 146 droeg de stad 200 pond parisis bij tot deze werken: "Bij ordonnantie van date 30 april es betaelt aen prince, deken ende geswoorne van het gulde van Sinte Katheline, tghone den zelven es gejont tot assistentie ende hulpe vanden autaer by hemlieden ghedaen maecken 200 p. p. " (Er wordt verwezen naar AALST, STADSARCHIEF, *Stadsrekeningen,* 54, 1598).

(6) P. VAN NUFFEL, *op. cit.*, p. 65; V. D'HONDT, *op. cit.*, p. 146: "Bij ordonnantie op requestie in date 27 april es betaelt aen thgemeene gulde van St.Catarina tgoone hemlieden ghejont es tot advanchement van eenen tafereel dwelck bijna volmaect es tot cieraet van hoerlieder autaer staende in de Ste Mertenskerk deser stede de welck alsnoch deur haren cleenen middel seer onverchiert is 200 p. p." (Men verwijst hierbij naar AALST, STADSAR CHIEF, *Stadsrekeningen*, 55, 1599).

(7) P. VAN NUFFEL, op. cit., p.65. Hierbij wordt verwezen naar AALST, STADSARCHIEF, *Schepenboeck*, 751, fol. 43.- Deze schenking gebeurde volgens F. COURTEAUX, *art. cit.*, 1971, p. 281 in 1622, en de eerste steenlegging het jaar daarop. Wellicht gaat het hier om een drukfout.- V. D'HONDT, *op.* cit., p. 146: Volgens deze auteur betaalde de stad in dat jaar "Aen seker metser werckende aen den autaer van Sinte Catharina binnen deser stede over tgone hemlieden gejont is over het legghen van den eersten steen van marbele 9 p. p. 12 s. p." (AALST, STADSARCHIEF, *Stadsrekeningen*, 91, 1663).

(8) L. ROBIJNS, *De St.-Martinuskerk te Aalst* (Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, 14), 1, Gent, 1980, p. 61.

(9) MECHELEN, AARTSBISSCHOPPELIJK ARCHIEF, Kapittelarchief St.-Romboutskerk: kerkinrichting, 319 (bijl. I). - Een artikel over de verdere context en genese van dit altaar is reeds ter perse. Voorlopig kan verwezen worden naar S. VAN RIET, *De barokke altaren van Lucas Faydherbe en zijn beeldhouwwerk in de Mechelse kerken. Een kritische synthese aangevuld met nieuwe documenten en stijlonderzoek,* onuitgegeven lic. verhand. K. U. Leuven, Leuven, 1993, p. 16-30. We moeten daarbij volledigheidshalve evenwel vermelden dat de interpretatie van dit document die we hanteerden in onze geciteerde verhandeling ondertussen aangepast werd, doordat we nieuwe bijkomende archiefstukken vonden.

ke document vernemen wij volgende gegevens (bijl. I). Het ontwerp van het doksaal voorzag een witmarmeren middengedeelte, opengewerkt met bladwerkmotieven. Hesius had aanvankelijk Lucas Faydherbe aanbevolen bij de aartsbisschop voor de uitvoering van het volledige project. Deze had Hesius echter van bij het begin toevertrouwd dat hij niet het materiaal, noch de kunde bezat om de opengewerkte middenpanelen te beeldhouwen. Bijgevolg wendde Hesius zich tot Pieter Verbruggen de Oude voor dit gedeelte van de opdracht. Aangezien deze echter voor een bepaalde tijd de stad uit was om een altaar te bouwen in Aalst, was Hesius er nog niet toe gekomen Verbruggen een definitief contract te laten ondertekenen, waarvoor hij zich in deze brief verontschuldigt bij de aartsbisschop. Faydherbe vreesde op die manier de hele opdracht aan zijn neus te zien voorbijgaan en slaagde er in Verbruggen te misleiden. De rest van de inhoud van het document laten we voorlopig onbesproken, omdat die hier weinig terzake doet (10). Het terloops in Hesius' brief vermelde gegeven van de afwezigheid van Verbruggen uit Antwerpen omstreeks 1666 voor de bouw van een altaar te Aalst, slaat ontegensprekelijk op het altaar van de H. Catharina in de St.-Martinuskerk te Aalst, dat we bijgevolg met zekerheid kunnen toeschrijven aan Pieter Verbruggen de Oude. Het is namelijk het enige tot nog toe anonieme altaar van deze periode in Aalst dat in te passen valt in de volgende argumentatie. Ook de bewoording "quod ex albo marmore totum struxit" die Hesius in zijn brief aanwendt, wijst onomstotelijk in deze richting. Het was eerder uitzonderlijk dat een altaar volledig uit wit marmer gemaakt werd. Daarom ook benadrukt de jezuïet dit gegeven zo sterk. Veelal werd het merendeel van de constructieve elementen uitgevoerd in zwarte toetssteen. Wit marmer was namelijk een zeer duur materi-

(10) Pieter Verbruggen werd omstreeks 1609 geboren in Antwerpen, en stierf er op 31 oktober 1686. In 1625 ging hij in de leer bij Simon de Neve. In 1641 werd hij vrijmeester van de St.-Lucasgilde, waarvan hij in 1658/59 en 1560/61 deken zou benoemd worden. Tussen 1645/46 en 1651/52 nam hij naast zijn zonen Pieter II en Hendrik-Frans onder meer Mattheüs van Beveren en Peter Scheemaeckers aan als leerlingen. (zie: art. Verbruggen (Verbrugghen, Van der Brugghen), Pieter d. Ält., in *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, o. l. v. U. THIEME en F. BECKER, 34, Leipzig, 1926, p. 229).- M. DE MUYNCK-MANDERYCK, art. Pieter I Verbrugghen, in De beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik (tent. cat.), Brussel, 1977, p. 257 voegt hieraan toe dat hij ook bij Erasmus Quellinus in de leer was geweest, wiens atelier hij overnam. Hetzelfde wordt ook vermeld bij *Europaïsche Barockplastik am Niederrhein. Grupello und seine Zeit* (tent. cat.), Düsseldorf, 1971, p. 318). Verder zou hij in 1663 ook betrokken zijn geweest bij de oprichting van de Antwerpse Academie.- De stelling van E. MARCHAL, *Mémoire sur la sculpture aux Pays-Bas pendant les 17e et 18e siècles*, Brussel, 1877, p. 65-66 die inhoudt dat hij leerling was van Artus Quellinus, wiens zuster Cornelia hij huwde, kan worden afgewezen. Toen Erasmus Quellinus stierf in 1640, keerde Artus uit Italië terug om de werkzaamheden van zijn vader over te nemen. Daarbij werd hij gesteund door zijn zwager Pieter Verbruggen de Oude. Deze bewoonde trouwens vanaf 1642 Erasmus' huis "De Gulden Leeuw" op de Lombaardevest te Antwerpen (J. GABRIELS, *Artus Quellien de Oude "Kunstryck Belthouwer"*, Antwerpen, 1930, p. 30).

aal dat uit Italië (Carrara) diende ingevoerd te worden. Documenten betreffende andere altaren van die tijd kunnen getuigen van de moeilijkheden dat dit vaak opleverde. Oorlogsomstandigheden bemoeilijkten daarbij op ernstige wijze het transport (11). Vandaar dat in de literatuur meermaals gewezen werd op de zeer hoge kwaliteit van het materiaal aangewend voor de bouw van dit altaar in Aalst(12).

Het altaarstuk met voorstelling van de Marteldood van de H. Catharina van Alexandrië is gesigneerd en gedateerd PEETER THIJS FECIT 1665. Deze datering komt ongeveer overeen met het besproken document dat de toeschrijving van het altaar mogelijk maakte. Van Nuffel vermeldt dat het schilderij werd geplaatst omstreeks 1667 (13).

Het altaar werd door de jaren heen verschillende keren gerestaureerd, waarbij de vraag rijst wat er nog rest van het originele werk. Men kan namelijk niet zien welke stukken vervangen zijn. In 1708 verkeerde het in zulk een slechte toestand dat het dreigde in te storten,

(11) S. VAN RIET, *op. cit.*, p. 10-16; p. 45-49: Aanvankelijk bestelde Lucas Faydherbe bijvoorbeeld het nodige marmer bij Jean en François Duchesne te Namen. Dit blijkt uit de documenten die bewaard zijn in verband met het St.-Jozefsaltaar in de St.-Katelijnekerk te Mechelen (1647-1651 - MECHELEN, STADSARCHIEF, *St.-Katelijnekerk, Processtukken Danesin-Faydherbe*. Een volgend artikel dat deze documenten bespreekt is ter perse) en het voormalige Sedes Sapientiae-altaar van de St.-Pieterskerk te Leuven (1649-1658 - NAMEN, STAATSARCHIEF, *Notaire Lekane*: Contract betreffende de bestelling van de steen, gesloten tussen de gebroeders Duchesne en Lucas Faydherbe, (16 september 1666), gepubl. door J. HELBIG, *Luc Fayd'herbe étudié dans les travaux ignorés de ses biographes, in Revue de l'Art Chrétien*, reeks 4, 1893, p. 6). In dit laatste geval werd gespecifieerd dat eventuele vertraging bij de levering van het materiaal, opgelopen door wegversperringen door de oorlog, niet onder de verantwoordelijkheid van de leveranciers viel. Dit verklaart waarom Faydherbe en zijn vakgenoten enige jaren later steen zouden gaan kopen in Amsterdam, onder meer bij de handelaar Michiel Coeck. Het vervoer van het materiaal per kar over land vanuit Wallonië was te moeilijk geworden door de oorlogsomstandigheden. Voortaan werd de steen vanuit Namen en omstreken tot Amsterdam gevoerd per schip, en van daaruit verspreid. Dit ging sneller, én het was voordeliger, want men kon meer blokken tegelijk vervoeren per schip dan per kar, getrokken door paarden. Op die manier groeide Amsterdam uit tot een bloeiend verkoopscentrum. Toch werd ook deze transportweg later bemoeilijkt.

(12) J. B. DESCAMPS, *Voyage pittoresque de la Flandre et du Brabant*, Parijs, 1769, p. 34; F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *op. cit.*, p. 199; V. D'HONDT, *op. cit.*, p. 146; F. COURTEAUX, *op. cit.*, p. 281.

(13) P. VAN NUFFEL, *op. cit.*, p. 65. Dezelfde auteur vermeldt dat er in 1666 twee schenkingen van 200 patacons gedaan zijn door Louis Egidius de Valdes en de Bacq, heer van Groeningen en Kolonel van Prins Herman, Markies van Baden. Wellicht hebben de giften van deze belangrijke personen te maken met de afwerking van het altaar of met de plaatsing van het schilderstuk.- D. MAUFORT, *De Antwerpse kunstschilder Peeter Thys de Oude (1624-1677). Een benadering aan de hand van zijn historiestukken*, onuitgeg. lic. verhandeling K.U.Leuven, Leuven, 1986, p. 94-97 voegt hieraan toe dat Thijs zich in 1647 had laten inschrijven bij de Antwerpse Violieren. De veelvuldige wedstrijden tussen de kamers uit verschillende steden en het feit dat hij de Antwerpse rederijker Willem Ogier portretteerde in 1660, begunstigden wellicht zijn aanbeveling bij de Catharinisten. Twee jaar later (1667) schilderde hij het portret van Willem Caudron, een Aalsterse rederijker, waaruit blijkt dat de Catharinisten tevreden waren met het altaarstuk. De auteur meldt ook het bestaan van enkele voorbereidende schetsen voor dit schilderij, waarvan één werd geveild te Antwerpen in 1848, de andere maakt deel uit van een akte van eerherstel gedateerd 27 mei 1665 (huidige bewaarplaats van beide werken onbekend).

en om deze reden werden de "cornissen en pilaeren" hersteld (14). In hetzelfde jaar werd het borstbeeld, dat het altaar bekroont, versierd met een krans van gouden stralen. In 1824 voerden de ondernemers Van Bempten en Van der Poorten opnieuw belangrijke herstellingen uit. Omstreeks 1841 deed Paerewijck hetzelfde (15). In 1844 werd er een nieuw antependium aangekocht (16), en elf jaar later werd het schilderstuk hersteld en gereinigd door het atelier Le Roy uit Brussel (17), wat in de loop van 1899 bovendien werd overgedaan door Maillard van Antwerpen. Dupont, Hoffmans, de Meersman, de Mette en Seps voerden in 1868 nieuwe herstellingen uit, en dit voor een som van 508 frank (18). De zuilen werden rechtgezet, het marmeren beeld en de andere gebroken ornamenten werden hersteld naar het plan van ene Joostens. In 1886 kocht men wederom een ander antependium aan (19). Rond 1905 werden de zijvleugels van de communiebank in de O.-L.-Vrouwkapel gesloopt, die in 1713 door Jan Baptist De Vree en Andries Van de Venne waren geleverd. De kleine witmarmeren balusters ervan werden gerecupereerd en geplaatst binnen het kader van het antependium van het St.-Catharina-altaar (20). Courteaux voegt hier nog aan toe dat het altaarstuk erg beschadigd werd in de beschietingen van 1914, maar dat het op een degelijke manier hersteld werd door Aelman in 1928 (21). In 1948 werden altaar en treden aangepast en hersteld voor 2.400 frank door Van den Eynde en Ruyssinck van de firma Mobilier Avea uit Aalst (22).

Het zandstenen, witgeschilderde ligbeeld van de afgestorven H. Catharina, ter hoogte van de predella, ligt in een grot op een gevlochten mat, met aan haar voeten het gebroken rad, teken van haar martelaarschap, een open en een gesloten boek (afb. 2). Het volle gelaat, de kleine ronde kin, de mond die nog smaller is dan de neusbreedte, de gesloten ogen met licht gezwollen oogleden ... het zijn stuk voor stuk elementen, waaraan men de hand van Pieter Verbruggen de Oude herkent, hoe summier het oeuvre van deze kunstenaar ook gedocumenteerd is. Hierbij moet onder meer verwezen worden naar de engelen

(14) P. VAN NUFFEL, *op. cit.*, p. 36; L. ROBIJNS, *op. cit.*, p. 61.
(15) ID., *ibid.*
(16) P. VAN NUFFEL, *op. cit.*, p. 66.- Volgens L. ROBIJNS, *op. cit.*, p. 61 werd de bidplaats in dat jaar gereinigd door Van Cauwenberg.
(17) P. VAN NUFFEL, *op. cit.*, p. 66: "Er wordt met genoegen verwittigd dat voor den feestdag in den autaer der H. Catarina, ter kercke voorseyd, geplaetst sal syn behoorlyck erstelt door den alom bekenden kunstschilder den heer Le Roy te Brussel de kostelycke schilderye van den selven autaer ..." (nagelaten papieren van den notaris C. Evit).
(18) L. ROBIJNS, *op. cit.*, p. 61.
(19) P. VAN NUFFEL, *op. cit.*, p. 66.
(20) L. ROBIJNS, *op. cit.*, p. 96.
(21) F. COURTEAUX, *op. cit.*, p. 281.
(22) L. ROBIJNS, *op. cit.*, p. 61.

in de bekroning van verschillende van zijn andere altaren (afb. 12 - vide infra). Men kan deze vergelijking doortrekken naar de buste van Catharina die het bovendeel van het altaar in de St.-Martinuskerk siert (afb. 7). Uiteraard kunnen al deze stijlkenmerken nauwkeuriger geduid en onderzocht worden, maar dat zou ons in de context van dit artikel te ver leiden: er bestaat namelijk geen enkele publicatie over Pieter Verbruggen de Oude waarin zijn stijlevolutie uitgebreid uit de doeken wordt gedaan. Men mag evenwel niet uit het oog verliezen dat Pieter Verbruggen de Jonge, die toen ongeveer zeventien jaar oud was, en zijn leertijd doorbracht in het atelier van zijn vader waar hij hem voor heel wat opdrachten bijstond, een (al dan niet) beperkt aandeel kan gehad hebben in de oprichting van dit altaar en de bijhorende sculptuur.

Het basreliëf dat vervat ligt in de figuratieve boord van het witmarmeren antependium bestaat uit tweeëntwintig schaars geklede engeltjes, ook wel puttini genoemd. De reeks op de bovenboord houdt een slinger van loofwerk en vruchten afwisselend omhoog en omlaag. De figuren tonen van links naar rechts in zeer verscheiden houdingen volgende attributen: een lauwertak, het hoofd van de H. Catharina, een boek, een kroon, een blad, een vlammend hart, een tweede boek en een bebloed zwaard (23). Op de hoeken zweeft aan elke zijde een bazuinblazend engeltje dat een bordje vasthoudt met daarop respectievelijk AMOR en VINCIT, de leuze van de gilde. Het middendeel van de bovenboord is versierd met een koningskroon waarin een lelie, een lauriertak en een palmtak geschikt zijn (afb. 3). Dit motief komt ook voor op de piëdestallen van de binnenste zuilen van de altaarportiek (afb. 5), en kan in verband gebracht worden met de verering van de H. Catharina: de palm duidt op haar martelaarschap, de lelie op haar maagdelijke zuiverheid, en de palm staat voor de overwinning. Op 25 november, de feestdag van de heilige, begaven de gildeleden zich dan ook naar de kapel met een lauwertak op de kraag gespeld, aldus de hoger geciteerde oudere auteurs.

In de verticale boorden komen telkens drie putti voor, twee bovenaan, die een bloemenkrans dragen, onderaan ééntje dat een monster verslaat, links met pijl en boog, rechts met een knots. De boorden bestaan uit gevlochten bladwerk, opgesmukt met bloemen en vruchten, waarrond een lint is gewikkeld.

Vooral de putto met het geopende boek in de bovenste boord verdient bijzondere aandacht. Hij is namelijk bezig met het schrijven van de letters MP (afb. 4). Deze laatste letter is blijkbaar nog niet voltooid,

(23) E. KIRSHBAUM, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Rome-Freiburg-Bazel-Wenen, 1974, kol. 289-297.

want zijn pen houdt stil voor het uiteinde van de P, zodat men kan veronderstellen dat daar een B moest komen te staan. Volgens Robijns zou het hier gaan om de signatuur van een tweede kunstenaar die bij de uitvoer van het altaar betrokken werd. Inderdaad, de stilistische uitwerking van de putti van het reliëf verschilt volledig van die van de grote engelen in de bekroning (afb. 6a. en b., afb. 7), die wel degelijk aan Pieter Verbruggen kunnen toegeschreven worden door middel van een vergelijking met gelijkaardig werk van zijn hand. Een illustratie hierbij zijn de personificaties van de drie Goddelijke Deugden, Geloof, Hoop en Liefde, bewaard in de collecties van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (inv. n° 9752 ABC) (afb. 8), de exemplaren van de epitaaf van het Petrusbeeld, opgericht door Melchior de Haze in de St.-Jacobskerk te Antwerpen (ca. 1660), de engelen op de voluten van het St.-Ignatiusaltaar in de Brugse St.-Walburgakerk (vide infra), en tenslotte de gesculpteerde houten panelen van de zijdeuren naast het altaar van de H. Ignatius in de St.-Walburgakerk te Brugge, die, zoals verder zal blijken, op basis van documenten aan Verbruggen kunnen toegekend worden. De algemene typering - onder meer het zeer sterk krullend haar dat in een zijscheiding naar voren golft - en de zware proporties van de beeldjes zijn hierbij constanten.

Wat de puttini van het reliëf van het antependium betreft wees Robijns naast de naam Quellinus, ook reeds op een eventuele toeschrijving aan Mattheüs van Beveren. Chronologisch gezien is deze stelling te verdedigen: van Beveren was tot 1649-1650, het jaartal waarin hij vrijmeester werd, in de leer bij Pieter Verbruggen. Aangezien uit het aangehaalde document reeds bleek dat deze laatste na zijn opdracht in Aalst al zijn krachten en tijd nodig had voor een nieuw project in Antwerpen, dat snel klaar diende te zijn, liet hij de afwerking van het St.-Catharina-altaar misschien over aan één van zijn vroegere leerlingen en vertrouwelingen. Verder staat het vast dat Mattheüs van Beveren vertrouwd was met dit soort van decoratief werk, dat tenslotte toch een specifieke vaardigheid vereist. De zogeheten Engelenpoort, gebeeldhouwd voor de paters Augustijnen te Tienen en nu bewaard in het Stedelijk Museum aldaar, kan hiervan getuigen (24). Dit werk bestaat eveneens uit een reliëf van engeltjes die stoeien rond de attributen van de ordestichter. Toch kan men niet

(24) De eikehouten poort meet 338 op 200 cm, en is te dateren omstreeks 1675. Het potaarden voorontwerp bevindt zich in de collecties van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel, inv. n° 2464, en is afgebeeld in De beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik (tent. cat.), Brussel, 1977, p. 202.- Meer over Mattheüs van Beveren bij C. THEUERKAUFF, *Anmerkungen zum Werk des Antwerpener Bildhauers Matthieu van Beveren (um 1630-1690)*, in *Oud-Holland*, 1975, 89, 1, p. 19-62.

loochenen dat de reliëfs van het Catharina-altaar veel stroever en vlakker overkomen tegenover de heftige beweging en dynamiek van de figuren van de Engelenpoort. Bovendien zou het zeer verwonderlijk zijn dat Van Beveren dit antependium, dat tenslotte toch maar een klein onderdeel was van het altaar, op zulk een opvallende plaats zou mogen hebben signeren. Wellicht zou Verbruggen zich in geval van tijdsnood eerder laten helpen door een anoniem medewerker van zijn atelier. Dit soort problemen zorgt voor grote leemten in de studie van de barokke beeldhouwkunst. Zonder de nodige archiefstukken zal men nooit weten in hoeverre deze ateliers uitgebouwd waren, en hoe ze precies gestructureerd waren. Om deze redenen zijn wij persoonlijk niet erg te vinden voor een verklaring van de letters MP of MB als zijnde een kunstenaarsmonogram. Ze staan ons inziens veeleer voor een iconografisch gegeven: aangezien het hele reliëf in het teken van de H. Catharina staat, wordt ze door de desbetreffende engel misschien ingeschreven in het boek der martelaren (vandaar de M, die kan slaan op "martyrorum"), zoals dat vaker werd uitgebeeld in de kunst van deze periode.

Omdat de altaren van Pieter Verbruggen in het verleden nooit in verband met elkaar besproken zijn geworden, is het bij deze gelegenheid aangewezen het gelijkaardige werk van Pieter Verbruggen de Oude bij elkaar te brengen, te meer omdat bij ons onderzoek heel wat ongepubliceerde archiefstukken betreffende deze werken opdoken. Slechts zes andere altaren kunnen op basis van documenten aan hem toegeschreven worden. Het vroegste in de reeks is het altaar van de Zoete Naam Jezus in het zuidtransept van de St.-Pauluskerk te Antwerpen (afb. 9). Dit werk werd steevast op naam van Hendrik-Frans Verbruggen geplaatst, tot A. Jansen het aanbestedingscontract van dit altaar aanhaalde, dat gesloten werd tussen Pieter Verbruggen en de paters Predikheren op 25 september 1654 (25). Dit altaar werd besteld samen met het voormalige doksaal en de twee bijhorende altaren van de H. Dominicus en het H. Kruis. Jansen publiceerde het

(25) ANTWERPEN, STADSARCHIEF, *Notariaat: Th. Ketgen*, N 2294, (1653-1654), fol. 247 r° - 250 v° (bijlage II). Het bestaan van dit document werd gesuggereerd bij A. JANSEN, *Het altaar van den Zoeten Naam Jesus in de St.-Pauluskerk te Antwerpen*, in *Streven*, 8, 1, 1940, p. 56-62, maar niet gepubliceerd.- A. JANSEN, *Het meubilair van de Antwerpse St.-Pauluskerk*, in *Jaarboek van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van Antwerpen*, 24 en 25, 1951, p. 71-73 en *De eeuw van Rubens* (tent. cat.), Brussel, 1965, n° 489 bespreken de engelenfiguren afkomstig van dit doksaal, dat afgebroken werd in 1833. Deze beelden zijn eigendom van de kerkfabriek van St.-Paulus (marmer, 102 x 81 cm). Een latere tekening van dit doksaal door S. Serrure wordt bewaard in het St.-Paulus-archief, en werd gepubliceerd door ID., *Archief in beeld. Het meubilair van onze abdijen en kloosterkerken (naar oude tekeningen)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore*, 1947, p. 54 en afb. 106. Zie ook J. STEPPE, *Het koordoksaal in de Nederlanden*, (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, 7), Brussel, 1952, p. 375-376.

document echter niet, en refereerde evenmin naar de exacte bewaarplaats ervan. Daarom achtten wij het nuttig deze tekst opnieuw op te sporen en in bijlage te geven (bijlage II). De afgesproken vergoeding voor het werk bedroeg 18.000 gulden, en de opdrachtgevers behielden zich het recht ten allen tijde veranderingen aan te brengen op het model. Het voorschot op deze som werd betaald van de geldsom die Barbara Spers - wier portret te bewonderen is dichtbij het altaar in de zuiderzijbeuk - de broeders naliet in haar testament. Binnen de drie jaar diende het altaar geplaatst te zijn. In dat geval zou Verbruggen uit de hand van de jezuïet Hesius - die wellicht ook aanwezig was bij het opstellen van het contract - 50 gulden extra ontvangen. Zoniet zou de beeldhouwer afstand moeten doen van 100 patacons van de aanbestedingsprijs. Het altaar diende dezelfde afmetingen te hebben en uit dezelfde materialen te bestaan als het Onze-Lieve-Vrouwaltaar in het noordtransept - op de bekroning en de onderste piëdestallen na, die van toetssteen dienden te zijn in plaats van uit wit marmer - dat in 1650 werd aanbesteed aan Sebastiaan de Neve (26). Er werd een sterke nadruk gelegd op het feit dat alleen de beste kwaliteit marmer mocht gebruikt worden. Het geheel zou na plaatsing door experten gekeurd worden. Erasmus Quellinus, die het contract medeondertekende, verbond zich ertoe het werk af te maken, indien Pieter Verbruggen door ziekte of onverwachte dood zou getroffen worden. De twee terracotta-ontwerpen van de bekronende engelen van dit altaar bleven bewaard (afb. 10), en doken enige jaren geleden op in de kunsthandel (27). Het altaar dient ter omkadering van het schilderij "De Verheerlijking van de Eucharistie" van Rubens (1609).
Eén van de altaren onder het afgebroken doksaal, namelijk het H. Kruisaltaar, bestaat nog, en is nu in de zuiderzijbeuk van de St.-Pauluskerk geplaatst, vlak naast het altaar van de Zoete Naam (afb. 11). De huidige bekroning, bestaande uit twee vuurpotten en een kruis met onderaan een slang, is niet voorgesteld op de vermelde tekening van het doksaal (zie voetnoot 25), en misschien een later toevoegsel. Een "*Bewening van Christus*" van Gaspar de Crayer siert het middendeel (28).

Pieter Verbruggen stond ook in voor het altaar ter ere van Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën aan de noordzijde van het koordoksaal van de St.-Gummaruskerk te Lier, waar het linnenweversam-

(26) A. JANSEN, *Het Onze-Lieve-Vrouwaltaar in de St.-Pauluskerk te Antwerpen*, in Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore, 1941, p. 136-145.
(27) Beide bozetti zijn vermeld in de catalogus van de XXXIXe Antiekbeurs van België, 1994, nt. gepag. De sculpturen, respectievelijk 28 en 26 cm hoog, en toen in het bezit van de Galerie d'Arenberg te Brussel, worden daar echter verkeerdelijk toegeschreven aan Pieter Verbruggen de Jongere. Deze werd geboren in 1648 en zou dus slechts zes jaar oud geweest zijn toen het altaar werd opgericht.
(28) H. VLIEGHE, *Gaspar de Crayer. Sa vie et ses oeuvres*, 1, Brussel, 1972, p. 201-201.

bacht, wiens patroon St.-Severus afgebeeld is in het medaillon dat het altaar bekroont, haar diensten hield (afb. 12). Het ongepubliceerde contract van 12 maart 1658 leert ons dat het werk diende geplaatst te worden vóór Pasen 1659, en dat Verbruggen er 962 guldens voor zou ontvangen (bijlage III). Het voltooide werk zou door experten geïnspecteerd worden, en indien het goed bevonden werd zouden hem 38 gulden extra betaald worden. Toch zijn de betalingen in werkelijkheid anders verlopen: de kerkrekeningen tonen aan dat Verbruggen in de loop van 1658 reeds 787 gulden ontving, en nog eens 200 gulden in 1659. Verder werd hem in datzelfde jaar ook opgedragen de houten nis te maken waarin het Onze-Lieve-Vrouwbeeld kwam te staan - en niet het voetstuk, zoals Leemans beweert, die verguld werd door Gernout van Peborgh. Voor deze bijkomende klus ontving Verbruggen de som van 50 gulden (29). Verder diende de Madonna van Smarten volgens contract voorzien te worden van een houten zwaard en "copere vergulde praele". Omstreeks 1861 werd dit beeld echter vervangen door een gelijknamig schilderij van de hand van L. Nauwelaerts (30), waarbij het vergulde voetstuk, voorzien van drie piëdestallen om "blompottekens op te setten", werd weggenomen. Nog andere elementen aangehaald in het contract kloppen niet met het gerealiseerde werk: de vermelde "bancxkens op den autaer" en de "thuyn van feulagie" zijn verdwenen of niet uitgevoerd, de vele "bieskens" en andere ornamentele details die verguld moesten worden zijn dat niet of niet meer. Ook het tabernakel met twee verzilverde serafijnen van de hand van Verbruggen zelf is niet meer ter plaatse.

Een vierde ongepubliceerd contract van 26 oktober 1668 bewijst dat Pieter Verbruggen het St.-Ignatiusaltaar in de St.-Walburgakerk te Brugge bouwde, en dit voor een bedrag van 3.400 gulden, dat hem zou uitbetaald worden in drie schijven (31) (afb. 13, bijlage IV). Hij diende deze opdracht te voltooien vóór 31 juli 1669, met een boete

(29) LIER, KERKARCHIEF ST.-GUMMARUS, 17/33, *Aanbestedingscontract*, (1658) (bijlage III); 43/3/4/3 en 4, *Klapboecken*, (1658 en 1659): "Item betaelt aen Sr. Peeter Verbrugghen belt snijder tot Antwerpen op cortinghe van den somme van het Aennemen van den autaere volghens de quitansie de somme van vii^{c} Lxxxvii gulden","Item betaelt aen Sr. Verbrugghen tot Antwerpen voor het maeken van de kasse van Onslievrouwe van seven weeden de somme van 50 - 0", "Item betaelt aan Gernout van Peborgh voor het schilderen van de selve kasse de somme van 10 - 0", "Item betaelt aen Sr. Peeter Verbrugghen beltsnijder tot Antwerpen boven 787 gulden in de voorgaande rekeninghe de anno 1658 over het maeken van den autaer van Onslievrouwe van 7 weeden der somme van 200 - 10".- Hierbij moet vermeld worden dat H. LEEMANS, *De St.-Gummaruskerk te Lier* (Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen), 1, Utrecht, 1972, p. 135-136, die overigens de vermelde documenten niet publiceerde, verkeerdelijk zegt dat Verbruggen in 1650 als bijkomende opdracht het voetstuk van het beeld aanbesteed kreeg, waar het eigenlijk de nis betreft. Het voetstuk van de Onze-Lieve-Vrouw was al uitvoerig beschreven in het eerste aanbestedingscontract, en het bedrag voor dit onderdeel van de opdracht was al in de algemene prijs begrepen. Verbruggen kon er dus geen tweede keer apart voor vergoed worden.

(30) H. LEEMANS, op. cit., p. 135-136.

van 50 gulden per maand vertraging die de werken eventueel zouden oplopen. Niet alles is uitgevoerd volgens de beschrijving van het contract. De kolommen van de nevenportalen moesten bijvoorbeeld volledig uit wit marmer gehouwen worden, en er wordt nadrukkelijk gezegd dat ze niet doorbroken mochten worden door toetsstenen plinten, hoewel ze tenslotte wel zo bewerkt zijn in het uiteindelijke altaar. Op 15 september 1669 leverde Jan Cossiers het altaarstuk met de voorstelling van Christus die verschijnt aan de H. Ignatius, waarvoor hij 100 patacons ontving (bijlage V).

De brief van Hesius aan Andreas Cruesen bevestigt eens te meer dat ook het hoogaltaar van de voormalige St.-Bernardusabdij te Hemiksem (32) door Verbruggen geplaatst is, en dit door de bewoording "Templo Sancti Bernardi ad Schaldim" (bijl. I). Het laat ons toe dit werk te dateren omstreeks 1665, waarmee enkele misverstanden hieromtrent de wereld zijn uit geholpen (33). Slechts de piëdestalen en de predella met een reliëf voorstellende het Laatste Avondmaal zijn van zijn hand. Door bijkomende onkosten kon het grootschalige project niet doorgaan, en men behielp zich jarenlang met een schilderij op doek dat de rest van het geplande altaar op illusionistische wijze weergaf. De werken werden stilgelegd tot in het jaar 1726, toen het altaar uiteindelijk werd afgewerkt door Willem Kerricx. Het altaar werd omstreeks 1805 onder gewijzigde vorm overgebracht naar de St.-Andrieskerk te Antwerpen. In zijn oorspronkelijke toestand zou het breder opgesteld geweest zijn, de twee engelen in de bekroning zouden aanvankelijk hoger bij de kroon gestaan hebben en de kleine putti zijn na de verhuizing eveneens hoger geplaatst. Deze verande-

(31) BRUGGE, RIJKSARCHIEF, *Inventaris van de jezuïeten te Brugge*, n° 1673, (bijlage IV); L. DELPLACE, *L'ancien collège des Jésuites à Bruges (1560-1773)*, in *Annales de la Société d'Emulation pour l'Etude de l'Histoire et des Antiquités de la Flandre*, 5, 1847, p. 46; J. DE VINCENNES, *Eglises de Bruges*, Brugge, z. d., p. 92; St.-Walburga. *Een Brugse kerk vol geschiedenis*, 1982, Brugge, p. 132.- Vermeldenswaard is ook de inhoud van het laatste artikel, waarin de Pater Rector zich ertoe verbindt Verbruggen en zijn personeel logies te verschaffen in het Jezuïetencollege, om te beletten dat deze laatste problemen zou krijgen met het ambacht der beeldhouwers van Brugge, dat vaak heftig reageerde tegen het feit dat kunstenaars en schrijnwerkers van buiten de eigen stad opdrachten kregen, waardoor de Brugse benadeeld werden.

(32) Hierover: P. VISSCHERS, *Geschiedenis van de St.-Andrieskerk te Antwerpen sedert haar opkomst tot den huidigen dag*, 2, Antwerpen, 1853, p. 50-54; A. HAROU, *Quelques mots sur la commune d' Emixem et sur l'abbaye de Ste. Marie, dite de St. Bernard*, in *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 41, 1, 1885, p. 306; J. CASIER, *Notes au sujet de l'ancienne abbaye Cistercienne de Saint Bernard sur l'Escaut*, in *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 1921, LXIX, 9, p. 162-191; C. VAN HERCK en A. JANSEN, *art. cit.*, 1947, p. 26-28., ID., *Archief in beeld. De niet meer bestaande kerken en abdijen van Antwerpen*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folkore*, 1958, p. 55.

(33) Volgens art. Verbruggen, Hendrik-Frans, in *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, o. l. v. U. THIEME en F. BECKER, 34, 1926, p. 228-229 was het Pieter Verbruggens zoon Hendrik-Frans die deze opdracht uitvoerde; A. JANSEN, *De Antwerpse beeldhouwkunst in de 17de eeuw*, in *Jaarboek van de Vereniging van de Oudheidkundige en Geschiedkundige Kringen van België*, XXXIIe zitting, Congres van Antwerpen, 1947, p. 17 beweert verkeerdelijk dat dit altaar zou dateren van 1655.

ringen gebeurden in overleg met Willem Herreyns, en werden uitgevoerd door Jacobus Van der Neer. Een anoniem schilderij, bewaard in de abdij te Bornem, zou een representatief beeld schetsen van het originele altaar. Wij kregen helaas geen toestemming dit werk persoonlijk te bekijken, noch te fotograferen ter publicatie. Een houten model, deel uitmakend van de collectie Poignard in Antwerpen, geeft een idee van de plannen die Kerricx had met het door Verbruggen begonnen altaar(34).

Verder wordt ook het altaar van de gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof in de meest noordelijke zijbeuk van de Antwerpse kathedraal met Pieter Verbruggen de Oude in verband gebracht. Het huidige exemplaar is een schepping van Jacobus Van der Neer de Jonge van omstreeks 1825, naar het originele altaar dat Verbruggen in samenwerking met Artus Quellinus aanbesteed kreeg op 14 en 22 januari in 1678, en dat werd afgebroken in de Franse periode (35). Het heeft evenwel nog de oorspronkelijke basreliëfs van de hand van Artus Quellinus, waarvan de bozzetti, zich bevinden in de collecties van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel, en het originele voetstuk waarop het Onze-Lieve-Vrouwbeeld kwam te staan (36). Een gravure van 1678 van Franciscus Ertinger, bewaard in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen, geeft het altaar weer zoals men bepaald had dat het er oorspronkelijk moest uitzien bij het sluiten van de overeenkomst (afb. 14). Uit achttiende-eeuwse beschrijvingen is evenwel bekend dat de uiteindelijke bekroning bestond uit een figuur van God de Vader, omringd door engelen. Deze beeldengroep werd pas in 1699-1700 geplaatst door Artus Quellinus de Jonge

(34) Dit model is gemaakt uit beschilderd eike- en lindehout (140 x 73,5 x 50 cm), en waarschijnlijk van de hand van Kerricx zelf. Een afbeelding ervan werd geplubliceerd in Oude *kerkelijke kunst in de provincie Antwerpen* (tent. cat.), Antwerpen, 1963, n° 50.-Verder zijn volgende tekeningen in verband met dit altaar te vermelden (zie: A. JANSEN en C. VAN HERCK, *art. cit.* 1947, p. 26-28): een gewassen pentekening van het voltooide altaar, te dateren omstreeks 1729, 55 x 37 cm, bewaard in het St.-Andries-archief, een exemplaar gesigneerd P. SCHEEMAECKERS INVENTOR, 53 x 32 cm, krijt, bewaard in het Museum Vleeshuis te Antwerpen, te dateren na 1688 en wellicht een mogelijk ontwerp voor voltooiing van het door Verbruggen begonnen altaar, en tenslotte twee anonieme tekeningen die mogelijke varianten voorstellen voor de heroprichting van het altaar in de St.-Andrieskerk (Coll. Ch. Van Herck).

(35)ANTWERPEN, KATHEDRAALARCHIEF, *Gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof*, 9, Privilegieboek, (1478-1769), p. 189 en 19, Rekening van het nieuwe altaar van 1687, (1667-1815).gedeeltelijk gepubliceerd bij W. AERTS, F. BAUDOUIN e. a., *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen, 1993, p. 240-242.

(36) J. VAN BRABANT, *Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen. Grootste gotische kerk der Nederlanden*, Antwerpen, 1972, p. 182-190; *De beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik* (tent. cat.), Brussel, 1977, p. 160: Het betreft volgende terracotta-reliëfs: *Maria Boodschap* (27 x 12,5 cm, inv. n° 2266), *Bezoek van Maria aan Elisabeth* (18 x 26 cm, inv. n° 2268), de *Opdracht in de Tempel* (18 x 28 cm, inv. n° 2269) en de *Tenhemelopneming* (27 x 14 cm, inv. n° 2267).

en Lodewijk Willemsens (37). Tenslotte is er nog een pentekening bewaard, gesigneerd Hendrik-Frans Verbruggen, gedateerd 1689 en bewaard in het Vleeshuis te Antwerpen, die blijkbaar een eerste en nooit uitgevoerd ontwerp voor de bekroning moest voorstellen.

Kenmerkend doorheen deze werken is de evolutie van een traditionele strenge en verticaliserende portiek naar een minder strikt architecturale opstand. Om de draagwijdte van het begrip "traditioneel" in de Antwerpse altaarbouw juist in te schatten, is een vergelijking met de latere altaren van bijvoorbeeld Lucas Faydherbe, die pas echt streng archaïsch kunnen genoemd worden, zeer verhelderend. Waar Faydherbe in zijn eerste ontwerpen duidelijk geïnspireerd werd door wat hij in Antwerpen bij zijn meester Rubens had gezien, maakte hij zich daar later steeds meer los van, en dit onder invloed van het ontwerp van Willem Hesius voor het hoogaltaar van de St.-Romboutskerk, dat nadrukkelijk een streng formele opstand met strikt architecturale elementen voorstond.

De Antwerpse altaren staan hier lijnrecht tegenover en getuigen daarentegen van een sterk decoratieve opvatting, waarbij het ornament de constructie overvleugelt en beheerst. Rolwerkmotieven domineren het hoofdgestel, en hebben buiten hun zuiver decoratieve functie ook een structureel doel, ze maken namelijk de typisch Vlaamse dialoog architectuur-sculptuur mogelijk. Cartouches en engelenconsoles accentueren de centrale positie van de hoofdfiguren in de bekroning, en bloemen-en vruchtenfestoenen verbinden de verschillende architecturale delen met elkaar. Sterk benadrukte wapenschilden over de kroonlijst heen en gevleugelde engelhoofdjes in de zwikken van de schilderijomkadering verzachten de strenge afscheiding van de verschillende delen van het altaar en laat ze in elkaar overvloeien. Aldus wordt een verticale lezing mogelijk gemaakt. De piëdestallen worden vaak op beide niveaus versierd met ingelegde witmarmeren reliëfs. De Antwerpse altaarontwerpen zijn veelal bekroond met een tabernakelnis, waarin een beeld is geplaatst, geflankeerd door twee engelen die op de voluten zitten. De schilderijomkadering is daarbij veelal recht afgesloten, en vormt een horizontale scheiding tussen het portiek- en het bekroningsgedeelte van het altaar. Dit alles, evenals het motief van de gevleugelde engelenhoofden, en de gedraaide zuilen, maken deel uit van het vocabularium dat Rubens vanuit Italië introduceerde in de Zuidelijke Nederlanden.

(37) ANTWERPEN, KATHEDRAALARCHIEF, *Gilde van Onze-Lieve-Vrouw-Lof*, 9: Privilegieboek, (1478-1769), p. 241.- De huidige bekroning is niet meer de oorspronkelijke, maar hield er waarschijnlijk wel reminiscenties aan over.

Het altaar van O.-L.-Vrouw van de Zoete Naam (1654) is een zeer treffende illustratie van deze typisch Antwerpse vormgeving. Ook de altaren van het H. Kruis in de St.-Pauluskerk te Antwerpen (1654) en van O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën in de St.-Gummaruskerk te Lier (1658) kunnen hierbij vernoemd worden, gelet op het feit dat de vormgeving en proporties eenvoudiger en kleinschaliger zijn omwille van de beperkte ruimte die ervoor voorzien was onder het doksaal. Toch vindt men hier al de neiging tot het doorbreken van de afgelijnde structuur door de boogvormige schilderijomkadering, die architraaf en fries doorbreekt. Dit gegeven is in versterkte mate terug te vinden in de bijzondere opbouw van het St.-Ignatiusaltaar van de St.-Walburgakerk te Brugge (1668), dat uit vier diepteniveaus bestaat. De binnenste salomonische zuilen (38) zijn vooruitgeplaatst vóór een toetsstenen achterwand, die in drie verdeeld wordt door witmarmeren lijsten. Daarnaast is een met gekleurd marmer ingelegde pilaster geplaatst. Tegen de achterwand staan aan weerszijden de beelden van de HH. Ignatius en Paulus. De bekroning wordt zeer overvloedig omspeeld door putti, gevleugelde genii en rolwerk. De gravure van Ertinger, die zoals gezegd het oorspronkelijk ontwerp van het altaar van de Gilde van O.-L.-Vrouw-Lof voorstelt (1678), toont een verdere stap in de geschetste ontwikkeling, en loop sterk vooruit op de latere exuberante Antwerpse ontwerpen van onder meer Hendrik-Frans Verbruggen. Het altaar had een zeer bijzondere constructie: de middenste, vooruitgeplaatste zuilen stonden immers op een voetstuk in de vorm van een kwartbol. De voluten in de bekroning waren geredu-

(38) Het fenomeen van de getorste zuilen, in het architectuurjargon ook salomonische zuilen genoemd, moet in een specifieke iconografische context gezien worden, eigen aan de altaren. Het hoogaltaar fungeert immers als troon voor de triomferende Christus, die door de dood heen was verrezen tot eeuwig leven, en de mensheid verlost had door zijn eigen lijden. Dit gegeven wordt telkens weer in herinnering gebracht in de Eucharistie. Het is echter niet de nederlaag van de Calvarie, maar de rijke en triomfantelijke intocht in Jeruzalem die staat voor de Verlossing.Volgens de bijbelse traditie stonden er twee gewonden zuilen, Boaz en Jachin, als bewakers en symbolen voor Firmitas en Fortitudo, in de tempelhof van het Jeruzalem van Salomon (1 Kon. VII, 13-21). Van de zuilen onder de grote altaarbaldakijn in de St.-Pieterskerk te Rome werd naar traditie gezegd dat ze naar die van Salomon gemaakt waren. Luca Pacioli noemt ze in zijn Divina Proportione (1509) beschermers tegen boze geesten, gesteund door de goddelijke kracht, waardoor ze Christus' Verlossing prefigureren. Door de directe verwijzing naar de St.-Pieterskerk is de cirkel rond: Rome was de zetel van het pausdom, en het was precies deze pauselijke macht die de contrareformatie wou opwaarderen. Om deze inhoudelijke redenen waren salomonische zuilen een belangrijk gegeven in de altaarbouw. Het motief werd voor het eerst toegepast door Rafaël in de kartons voor de wandtapijtenreeks "De Handelingen der Apostelen" voor de Sixtijnse kapel te Rome (1519). Vignola 's zuilenboek, *Regola delli cinque ordini d'architettura di M. Iacomo Barozzio da Vignola*, Venetië, 1596, zie o.m. J. FORSSMANN, *Saüle und Ornament. Studien zum problem des Manierismus in den nordischen Saülenbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stockholm, 1956, p. 43) introduceerde de getorste zuilen in de Nederlanden, en Rubens pastte ze toe in een zeer specifieke iconografische context, namelijk bij zijn ontwerpen voor de wandtapijten "De Triomf van de Eucharistie" voor het klooster van de Descalzas Reales (Ongeschoeide Clarissen) te Madrid. Het gegeven werd tevens verspreid door de efemere feestarchitectuur van de Blijde Inkomsten.

ceerd tot halve segmentbogen, die doorbroken werden door zwevende putti die een cartouche droegen, versierd met een veelheid van festoenen, waarop het Mariamonogram. Het geheel werd bekroond door twee engelen die een baldakijn vasthielden boven de cartouche. Alle door Verbruggen gebouwde altaren, behalve dat van de St.-Gummaruskerk, hebben als bekroning een toetsstenen tabernakelnis of een verhoogd middendeel dat boven de voluten oprijst, en waarin een beeld of buste is geplaatst. Opvallend is dat Verbruggen hoe langer hoe meer ornament zal aanwenden. Bij het altaar van de Zoete Naam en dat van het doksaal in de St.-Gummaruskerk bleef dit beperkt tot reliëfplaten, ingelegd in het bovenste gedeelte van de piëdestallen, een vrij vlak gehouden decoratieve cartouche in de fries boven de schilderijomkadering, enige rolwerkmotieven, festoenen en gevleugelde engelenhoofden tussen de voluten en salomonische zuilen met bladwerkslingers in de spiraalgroeven. Het St.-Ignatiusaltaar van de St.-Walburgakerk vertoont heel wat meer siermotieven. Vooreerst zijn de zijdeuren waarop het altaar steunt overdadig gedecoreerd. Er zijn rolwerkmotieven voorzien onder en naast het tabernakel, boven de schilderijomkadering en in de zwikken, en tussen de voluten. De tabernakelnis is volledig omgeven met een effen ingelegde strook wit marmer, en met gevleugelde engelenhoofden en festoenen over de hele hoogte en bovenaan op de nis.

Men mag Pieter Verbruggen de Oude met reden een vernieuwer onder de Antwerpse altaarbouwers noemen. De evolutie van de traditionele portiek naar een meer exuberante vormgeving en decoratie, is tekenend voor zijn werk. Hij zou zich ook als één van de eersten losmaken van een puur frontaal concept naar een vrijstaand altaar toe, waarvan zijn ontwerp voor het hoogaltaar van de kerk van de St.-Bernardusabdij kon getuigen (39).

Nog andere altaren worden toegeschreven aan Pieter Verbruggen, zonder dat er evenwel documenten zijn om dit te staven. Daarbij komt nog het feit dat Verbruggen bij deze projecten veelal slechts uitvoerder was van een door een architect of een andere beeldhouwer getekend plan. Zo worden het hoogaltaar van de St.-Pauluskerk, dat Verbruggen omstreeks 1670 uitvoerde naar het ontwerp van Frans van Sterbeeck (40) en het altaar van het H. Sacrament in de St.-Jacobskerk

(39) Dit altaar was echter niet het allereerste dat vrijstaand was geconcipeerd. Wat dit betreft moet A. JANSEN, *De Antwerpse beeldhouwkunst in de 17de eeuw, in Jaarboek van de Vereniging van de Oudheidkundige en Geschiedkundige Kringen van België*, 32e zitting, Congres van Antwerpen, 1947, p. 17-18 tegengesproken worden. Willem Hesius was Verbruggen daarbij al één jaar voor bij het ontwerpen van een nieuw hoogaltaar voor de St.-Romboutskerk te Mechelen (1664), waarvan de uitvoering werd toevertrouwd aan Lucas Faydherbe.

(40) A. JANSEN en C. VAN HERCK, *art. cit.*, 1947, p. 54.

naar plannen van Lodewijk Willemssens, te dateren rond 1678, steevast op zijn naam geplaatst (41). Bij deze werken springt de zeer overdadige versiering onmiddellijk in het oog. Het eerstgenoemde altaar is onder meer voorzien van enorme gevleugelde engelenhoofden over de volledige hoogte van het altaarblad, waarvoor bovendien een bijkomende piëdestal is voorzien. De reliëfs op de piëdestallen zijn bijzonder plastisch opgevatte portretten tegen een wollige achtergrond, en ook het wapen van schenker Ambrosius Capello op de fries is sterk benadrukt. De opstand van het Sacramentsaltaar duidt eveneens in deze richting: de portiek is aan weerszijden voorzien van een hol gedeelte, bestaande uit twee volledig gedecoreerde, schuin naar elkaar toe geplaatste pilasters. Deze vormen de achtergrond voor de beelden van de H. Petrus en Paulus. Ook de onderste piëdestallen zijn voorzien van witmarmeren festoenen, en de tabernakelnis wordt afgelijnd door een doorlopend vruchten-en bloemenfestoen. Er moet in deze context gewezen worden op een tekening, bewaard in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen, die tot nog toe herhaaldelijk aan Verbruggen toegeschreven werd (42).

De uitvoering van het hoogaltaar van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Lebbeke wordt eveneens toegekend aan Pieter Verbruggen. Deze bouwde het in 1680 naar het ontwerp van architect Broeder Beernaerts. Er wordt in de literatuur vermeld dat het 5. 640 gulden heeft gekost, maar documenten zijn er niet van bewaard. Tot 1908 was het versierd met een doek van Vervoort, voorstellend De Opdracht van Jezus in de Tempel, dat vervangen werd door een gebeeldhouwde *Calvarie* van Aloïs de Beule (43). Dit altaar past nauwelijks in de geschetste ontwikkelingslijn, waarschijnlijk omdat Verbruggen zich eens te meer te houden had aan het ontwerp van iemand anders. Het heeft enige karakteristieken die nergens in altaren van Verbruggen terug te vinden zijn, zoals de witmarmeren plint tussen de twee niveaus van de piëdestallen, de gesculpteerde fries, vrij weinig ornamentele motieven als vruchtenslingers, en het sterk gestileerde rolwerk naast de tabernakelnis.

Hoe nu het altaar van de H. Catharina van de St.-Martinuskerk in deze ontwikkeling inpassen? De eenvoudige opstand, waarbij de

(41) C. VAN HERCK en A. JANSEN, *art. cit.*, 1958, p. 20 vermelden een tekening, 16,5 x 10 cm, bewaard in de collectie Ch. Van Herck te Antwerpen, die aan Pieter Verbruggen toegeschreven wordt en het beeld van St.-Paulus van dit altaar voorstelt.

(42) De beeldhouwkunst in de eeuw van Rubens in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik, (tent. cat.), Brussel, 1977, p. 260.- Volgens C. VAN HERCK en A. JANSEN, *Archief in beeld. De nog bestaande kerken van Antwerpen*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore*, 1949, p. 87 is de tekening in kwestie echter gemaakt door Pieter Verbruggen naar het reeds voltooide altaar, namelijk het gedeelte waarvan de uitvoering was toevertrouwd aan Lodewijk Willemssens.

(43) J. BROECKAERT, *Geschiedenis van Onze-Lieve-Vrouw van Lebbeke*, Gent, 1908, p. 54.

buitenste zuilen naar voren geplaatst zijn tegen een achterwand, bestaande uit een witte kernpijler met geleding boven- en onderaan, laat toe het altaar, zoals ook de datering uitwijst, te plaatsen in de eerste fase van de geschetste ontwikkeling. Ook het feit dat het altaar niet voorzien is van veel decoratie, dat het integendeel gladde zuilen heeft met een subtiele entasis - of verjonging, duidt in deze richting. Anderzijds mag men niet uit het oog verliezen dat de kunstenaar genoodzaakt was zich te houden aan de beperkte afmetingen van de kapel waarin het altaar diende te staan. De bekroning met tabernakelnis die Verbruggen steeds gebruikte in zijn andere altaren was hier eenvoudigweg onmogelijk te realiseren door plaatsgebrek door de aanwezigheid van de spitsboog van het gewelf. Wellicht moest ook de lichtinval door het glasraam achter het altaar gerespecteerd worden. Aangezien de kapel aan de noordkant ligt, en er sowieso weinig zonnestralen kunnen binnendringen, zou het altaar anders nauwelijks te bewonderen geweest zijn. Misschien had de opdrachtgever ook expliciet om deze vormgeving gevraagd. Robijns duidt de bekroning van het altaar terecht als een buitengewoon detail. Deze vreemde bekroning wijkt inderdaad af van de normale vormgeving van altaarportieken. De schilderijzone loopt namelijk door in het gedeelte van de bekroning, doorbreekt zo architraaf, fries en kroonlijst en vult het timpaanveld. Of dit, zoals hij stelt, ook twijfel doet rijzen over de oorspronkelijkheid valt echter te betwisten. Dit altaar komt evenwel in contrast te staan met alle contemporaine werken, en het is dan ook niet te vergelijken met de altaren van bijvoorbeeld Lucas Faydherbe. Deze laatste stond juist nadrukkelijk een streng formele opstand met strikt architecturale elementen voor. In feite is het St.-Catharina-altaar een geabstraheerde en vereenvoudigde variant van het traditionele portaaltype. De vergelijking met een ontwerp van de hand van Pieter Verbruggen de Oude zelf zal dit verduidelijken (44) (afb. 15). Bij het Catharina-altaar bleef het hoofdgestel alleen bewaard boven de zuilenkapitelen. Het bekronende fronton werd zonder overgang op dit hoofdgestel geplaatst, wat de opstand van het altaar meteen een heel stuk verlaagt. Terwijl het portaal een traditioneel doorbroken fronton draagt, heeft het altaar een eenvoudig afgetopt fronton, dat de structuur van het hoofdgestel overneemt en aldus breekt bij de aanzetten. Het timpaanveld van het portaal is hol, dat van het altaar wordt opgevuld door het bovengedeelte van het schilderij.

(44) Deze tekening in bruine inkt over een aanzet in zwart krijt, 81 op 263 cm, wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel (inv. n° S III 22002, neg. n° KB E 8219 B) en draagt als opschrift: DIT IS EEN MODELE VAN PORTAELLE DIE GHETEKENT SIJN VAN MR. PETER (...) OM TE MAEKEN TOT ONSER LIEVE VROUWEKERK DEEN IS VAN VOOREN ENDE HET ANDER VAN TER SIJDEN.

Deze vormgeving bevestigt de positie van Pieter Verbruggen de Oude als overgangsfiguur naar de opvallende en vaak bizarre achttiende-eeuwse altaarontwerpen van een Willem Kerricx, een Pieter van Baurscheit de Oude en een Peter Scheemaeckers de Oude, die het strikte en klassieke architecturale portaalschema naast zich neerlegden. In die zin is het altaar van de H. Catharina een sleutelwerk en een vroege uiting van Pieter Verbruggens vernieuwende invloeden, die zich duidelijker profileren in het altaar van Onze-Lieve-Vrouw-Lof in de Antwerpse kathedraal (1678).

S. Van Riet
A. De Boeckstraat 17
1800 Vilvoorde

Bijlage I.- 1666, 1 oktober.- Brief van Willem Hesius aan aartsbisschop Andreas Cruesen betreffende de aanbesteding van het voormalige koordoksaal van de St.-Romboutskerk.

Admodum Reverende et Amplissime Domine
Nihildum explorati respondere potui ys literis quas 26. lapsi mensis ad me dare placuit Amplissimi Suae. Statuarius Verbrugghen toto septembri hac Urbe abfuit occupatus Alosti erigendo altari quod ex albo marmore totum struxit, ad dies intexta aliquot huc excurrit subiecturus, quod isthic deerat, album marmor, sed ignorante me, qui saepi adieram ad aedes eius absentis. Tandem heri a me citatus in Urbem et ad me venit. Proposui illi, post absentiam eius tam longam, firmandum demo per contractum opus de quo cum illo alias egisset Amplitudo sua, et ego saepius egeram ordinando et designando illud; reverenter ille quidem, sed tamen frigide et praeter morem intricate, respondit primo; Tum cum urgeretur a mirante me loqueretur clare. Dixit: cum tot iam mensibus nihil constituti audiret credidisse se faidherbio commissum opus; hinc elocasse se artem suam et materiam ad altare maius ad usque picturam exigendum ante Pascha in Templo Sancti Bernardi ad Schaldim; ligatum se illo contractu vestro operi non posse vacare. Suspicior ego (quo de ego nemini locutus sum) ipsum alicunde intellexisse, dum hic ex intervallo, ut supra memini, fuit ad dies aliquot, ineunte septembri de toto opere cum faidherbio esse contractum. Sed unde inquies? Ex ipso puto faidherbio. Hic, ab initio mihi dixerat, non posse se expedire frondeas transparantias ex albo marmore, cum quod ille sibi non esset ad manum, tum quod careret gnaro eius faciendi. Postquam vero isthic coram Amplissime sua et Domino Canonico Vanderlaen commissis a Capitulo, cum illo contractum est de toto opere, quod ardenter optabat, vi peraeta ex illo quaesivi: undenam modo et marmor, et artificem haberet ad manum, de marmore ambigue, de artifice respondit: Statuarium Quellinum seniorem, illum qui Amstelodamensem curia elaboravit, habere famulum eiusmodi operis gnarum, abstracturum se illum promissis abs hcro [sic] suo; tentarit hoc, sed frustra. Audieret hoc herus, et ex hoc Verbruggius, qui eius sororem uxorem habuit; ideoque iam refugiat facere opus commissum faidherbio, qui illud exequi non possit. Haec mea nec vane fundata suspicio est. Sed quid consily? Hereo. Senoir Quellinus non assumet opus indignans tentatum subduci sibi servum suum a faidherbio, quod inter artifices parum habetur liberale. Juniori Quellino qui celaturas ligneas Arae Rumoldinae elaboravit; nescio an marmor sit, estque carior quam ut 600 florinum pretio rem agat; Alios hic non novi, nisi quendam vanden Eynde socium Quellino iuniori in elaborando scamno hic nostro communionis, qui commode possint exequi constitutum opus, ut marmor illis non desit. Quid ergo? Urgendos faidherbe ut vel per se, vel quemvis alium quem sibi adiutore quocumque modo paret, contractum praestet; discatque, vel malo suo, violente et temere assumere quod praestare non possit. Urgebit hic, ut puto, substituendas transparantys columellas, sed nescio an hoc futurum sit ex voto eorum qui Archi Episcopo nomine transparentias elegerunt; maxime quia pro columellis nongentos exegit transparentias pro 600 admisit. Ego quidem has allem pro 600 quam columellas pretio pari; et ideo non putarem faidherbio, si illas urgeat et admittantur, plus 600 pro ys offerendum. Haec quae scribo, si cum Dis Dominis Capitularibus traciet Amplitudo Sua, quaeso id agat ante stipulatus secreti fidem, ne ego dum illis amice obsequo invidiam incurram apud artifices hos et illum. Alia quae iusserint, si quo modo potero, implere mandata conabor: Sum enim omnium et imprimis.
Admodum Reverende et Amplissime Domine

Amplitudini Suae
Obsequentissimus in [laboro] Cruus
Hesius
Antverpiae Domo vestra Prof. Societas Jesu
1 Octobris 1666

(MECHELEN, AARTSBISSCHOPPELIJK ARCHIEF, *Kapittelarchief St.-Romboutskerk*: kerkinrichting, 319)
Ongepubliceerd

Bijlage II. 1654, 25 september.- Aanbestedingscontract van het voormalige doksaal en het altaar van de Zoete Naam Jezus van de St.-Pauluskerk te Antwerpen.

Op heden den vijventwintichsten septembris inder Jaere sesthienhondert ende vierentvyftich soo bekende d'eerwaerde patres predicheeren dese ondertekent hebbende soo voor hun selven als inden naem vande andere conventualen vanden godthuyse ter eenre ende peeter verbruggen beeltsnijder ter andere syden tsamen overcommen ende veraccordeert te syn inder naervolgende manieren te weten dat de voorschreven eerste comparanten aenbesteet ende den tweede comparant aengenomen heeft, te maecken een marboren oxael inde kercke vande predicheeren voorschreven met twee aultaren daer aene annex mitsgaders eenen marboren aultaer inde Capelle vanden soeten naem Jhesus aldaer in conformiteyt vande modellen daer aff gemaect waer toe den aennemer moet alles leveren soo marber yser loot, figuren daer inne metten arbeijt vant stellen ende alles anders nijet vuytgenomen als alleenelyck dat de patres predicheeren gehouden syn te doen maecken het soudeersel, de steenen op de aultaren off tafels tegenwoordichlijq ende mach den aennemer te passe brenghen ende de selve leggen naerden eijsch vant werck. De vier pilaren vant oxael selen wesen van rooden marmersteen, hooch over de twelff voeten ende het bovenwerck naer proportie vande selve volgens het modelle. Item d'andere ciraten (die nijet vergult en moeten worden) als oock de beelden moeten wesen vander besten witten marmor, vuytgesteken het cruys metten Christus, dwelck sal wesen van houdt ende syn marmers geschildert. Maeckende den Aultaer vanden Soeten naem Jhesus sal moeten wesen vande groote ende materialen conform aen aultaer van onse lieve Vrouwe aldaer doch verandert dat hy bequaem is voor de capelle vanden soeten naem Jhesus oock volgende de modelle vuijtgenome dat d'onderste pedestalen sullen syn van swerten mermer ende int bovenste eenen niche met eenen Jhesus daertoe ten naesten by accorderende aenden voorschreven aultaer van onse lieve vrouwe, in plaetse vant gene inde modelle staet dan hebben de patres predicheeren alnoch hennen keuze om d'een off d'ander te kiesen. Welck oxael ende geannexeerde twee altaren met allen den toebehoorten nyet vuyt genomen sal moeten volmaect ende gestelt wesen tegens den feestdagh vanden heijligen Dominicus in Sociano wesende den vijffthienden september inden Jaere Xvj^{c} vyvenvyfftich op pene soot selve alsdan nyet volmaect en is dat den aennemer sal verbeuren hondert patacons in specie ende by soo verre tselve alsdan gestelt is sal hebben voor eens premium gelt des eerweerdigen pater prior gelooft mits desen, gel hondert patacons ende by soo verre tvoorschreven werck primo augusty anno sesthienhondert sessenvijfftich nyet en sal wesen gestelt, sal den aennemer alnoch verbeuren de

somme van duysent gulden voor het maecken van welck oxsael ende aultaren de voorschreven patres predicheeren geloven te betaelen de somme van achthienduysent gulden eens in mindernisse van welcke somme de voorschreven patres predicheeren aende voorschreven aennemer syn berijdende tontvangen de somme van thienduysent guldens eens de Jouffrouwe Barbara Spers gelaten ende gemaect heeft vuyt hares testamente tot voorderinge vant voorschreven werck en welcke somme Sr. Johan ducx gehouden is eerste te betalen binnen twee jaren naer het overlijden vande voorschreven Jouffrouwe Spers ende welck bewijs den voorschreven aennemer voor goet is aenveerdende ende de voorschreven thienduysent guldens is ontslaende behoudens dat de voorschreven patres gehouden syn den voorschreven Sr. Ducx sy dyen te hebben dat hy sal furniren de penningen die den aennemer tot het voort wercken van voorschreven aultaren en oxael sal van noode hebben mits dat den aennmer sal laten rabatteren sesse en quart ten honderden van pene die hy van noode sal hebben en alsoo oplichten voor soo lange als hy deselve soude anticiperen, soo dat den voorschreven aennemer daerby syn werck soude moeten tarderen.
Item aenveert den voorschreven aennemer in betalinge vande besproken somme den thuyn mette figuren voor de capelle metten begonsten thuyn ter syden mette pilaren, soo oock den aultaer vanden soeten naem Jhesus aldaer tegenwoordich staende (uytgenomen de schilderije off tafereel) voor de somme van tweeduijsent vyffhondert guldens, dies wordtthy gehouden tselve aff te breken tsynen cost maer offer jemanden waere die connen copere pilaren gegeven hadde verstaende de selve werderom te hebben dat de patres predicheeren de selve naer hen vermogen t'aenveerden int betalen aen aennemer de weerde vant coper ende soo der maer twee en syn die deselve wederom souden begeven soo en worde de patres nyet gehouden voorden selve twee iet te betalen ende de neste tgene de voorschreven aennemer sal goetcommen worden de voorschreven patres predicheeren gehouden op te leggen ende te voldoen binnen sesse maenden naer dat het werck volmaect ende gestelt sal sijn. Inde off gebeurde dat het aende voorschreven patres alsdan nyet te passe en quaeme te voldoen sal hy de penningen noch mogen onder behouden voorden tyt van twee jaren mits daeraff midlertyt het aloude Interest tegens vierthienhonderden opt Jaer.
Den autaer vanden soeten naem Jhesus sal moeten volmaect wesen van heden ende drije jaren ende ingevalle den selven autaer alsdan nyet volmaect en is sal den aennemer verbeuren de somme van hondert patacons ende ingevalle denselven alsdan volmaect is sal genieten voor premium vyftich gulden gelyck pater van hese prefect der sodaliteyt midts desen gelooft.
Item is moot als hy staen aent werck wesen hebben syn volcomen steerten naerden heysch van oprecht goet werck gelyck den aennemer geloofft te doen naer oordel van lieden hen dies verstaende.
Item is conditie dat off gebeurde dat den voorschreven Sr. ducx egeene penningen en gelieften te schieten voor het expireren van voorschreven (...) abele jaren dat dit contract voor soo lange sal blyven stille staen. Ende off gebeurde dat den aennemer middeler tijt met eenighe extreme off doodelycke siekte beseght werde dat in sulcken gevalle den voorschreven aennemer sal vergoet worden voorderen tyt voor soo lange als de sieckte hem beleth sal hebben.
Ende off gebueurde dat den voorschreven aennemer midlertyt quame aflyvich te worden off in gebreke bleven tvoorschreven werck te volmaken, dat gelooften Erasmus Quellinus dese mede onderteekent hebben wel en volcomentelyck op te reghte te voldaen en te volmaken.
Ende des t'oirconden dese by partyen onderteeckent, date als boven.
Sr. Alexander Sebille Doctoor inde Godtheyt en prior

Sr. Dominicus van (...)
peeter verbrugghen
E. Quellinus
Quod attestor Th. Ketoen notarius

(ANTWERPEN, STADSARCHIEF, *Notariaat: Th. Ketgen*, N 2294, (1653-1654), fol. 247 r°-250 v°)
Ongepubliceerd

Bijlage III.- 1658, 12 maart. Aanbestedingscontract van het altaar van Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Weeën in de St.-Gummaruskerk te Lier.

Conditie tusschen den heer Tresorier en kerckmeesters ter eendre en Mr. Peeter Verbruggen beeldtsnijder ter andere syde om te maecken den autaer en tuyn van de 7 weeden in Sinte Gummaers kercke tot Lier.

Alsoo den Eerwaerden heere Joannes baptista Mommaerts Canonick ende Tresorier vande Collegiale kercke van St. Gommaers binnen deser stadt van Liere midtsgaders Sr. Guilliam harts en Sr. peeter Tiebourts als kerckmeesters der selver kercke aenbestedt hebben aenden Eersamen Sr. Peeter Verbruggen beltsnijder wonende tot Antwerpen ende tegenwoordelijck wesende binnen deser stadt seeckeren autaer met den thuyn gestaen inde voorschreven kercke genaempt den [niet ingevuld] onder het oxael, te weten dat den voorschreven verbruggen, den selven sal moeten maecken met den tuijn als volght.
Inden iersten den selven moet wesen van wit ende swert marmer met een persectief [sic] de kapiteelen en basementen vande pilasters vergult off nijet naer het believen volgens model.
Den thuyn van schrijnhout met feulagie wel masief met slotwerck en ander ijser naer behooren, binnens den thuijn moet het paveijsel wesen van wit ende swert marmer behoudens voorden autaer in plaetse van tert met breede naer behooren moet schrijnhout wesen net geschaefft.
De bancxkens opden autaer twee boven een int middel gebroecken moeten voor met wit marmer wesen boven op met schrijnhouten plancxkens net geschaefft voor met vergulde leijstiens.
De coupel van het perspectieff moet schrijnhout wesen fraij gesneden met leijsten roosen etcetera, die moeten den grout geschildert wesen, de bieskens vande leijsten en roosen vergult, d'ocsael moet wesen van een coleur en vergult als den coupel te weten van onder en voor den boge, d'ysers van onder de ocsael vergult.
De pilaeren van voor ende een ter zijden gepolestert, de capiteelen conform het perspectieff moet schrijnhout roose geschildert wit en swert.
Den voet van het belt van onse Lieve Vrouwe moet verantdeert wesen conform het perspectieff en vergult conform dien moeten daer drij paar pedestaeltiens gemaeckt worden om blompottekens op te setten, binnen het perspectieff oock vergult voor hoogh achter nijet.
Het belt van ons Lieve Vrouwe moet hebben eene copere vergulde praele een houten sweerdt versiert naer behooren.
Voorts wordt daer versoecht eene vergulde leijste fray gesneden, als oock tot de bancxkens soo den meester daer van begeert om te dienen aende antependie in plaetse van cant. Drij paer blompottekens met cleijne pedestaeltiens, d'een zijde

goudt d'ander silver.
Voorts is geconditioneert van geenen kalck te geven bijden voorschreven Eerwaerde heer, steen, ijser, houdt lossen, noch voeren bedacht off onbedacht, maer sal den meester alles moeten draegen tsijnen laste met oock het bier.
Den voorschreven meester sal den autaer moeten stellen sonder ijet meer daer voore te hebben als de somme van negen hondert tweentsestich guldens eens, maer sal het selve werck alles loffelijck moeten gemaeckt wesen, ende dat naer het oordeel van goede mannen sal hem wordden gegeven duysent guldens in plaetse vande voorschreven negen hondert tweentsestich guldens.
De vuylicheijt sal den voorschreven verbruggen tot sijnen coste oock moeten wech doen voeren.
Voorts heeft den voorschreven verbruggen geloefft twee fray cerafijnen van houdt gesneden met mat silver gestoffeert met eenen schoone croone om te dienen voor tabernakel met pedestaelen als een ander pedestael om het HH. Heylich Sacrament op te setten, ende Sinte Severius te laeten schilderen.
Drij wijwater schelpen van swertten toets, een wat grooter, bleck en schonken om den roock vuyt te leijden, stocken tot vaen, op conditie van al dat voorschreven is hebben wij dit onderteeckent ende onse naemen daer oppe gestelt.
Op heden den 12 meert xvjc achtenvijfftich compareerde voor mij Livinus van Bortel openbaer Notaris bijden Raede van Brabant geadmitteert tot Liere residerende ende de getuijgen naergenoempt den seer Eerwaerde heer Joannes baptista Mommaerts Canonick ende Tresorier der collegiale kercke van sinte Gommaer binnen Liere beneffens Sr. Guilliam harts ende Peeter Tiebourts als kerckmeesters der voorschreven kercke ende Sr. Peeter verbruggen beldtsnijder tot Antwerpen, den welcke heeren comparanten hebben aenbestedt aen den voorschreven verbruggen van te maecken seeckeren autaer ende thuijn, ende daer toe te leveren alle sijne toebehoorten, volgens de conditien hier inne begrepen ende bij voorschreven partijen gemaeckt ende geconcipieert, ende dat voor ende omme de somme daer oock inne gespecificeert, welcke conditien partijen hebben gelooft te onderhouden daer voore verbindende hunne persoonen ende goederen, roerende ende onroerende, presente ende toecomende, ende tot meerdere vasticheijt vant gene voorschreven is, hebben dese ter presentien van Jan vervoort ende Gommaer vanden brande als getuijgen daer toe geroepen beneffens mij Notario onderteeckent.
Actum ut supra. Welcken autaer, thuyn ende toebehoorten sal moeten ten lancxsten gestelt sijn in sinte Gommaers kercke alhier te Paesschen toecomende, ende geloeft tselve oock t'onderhouden, en was onderteekent
F. Mommaerts, Peeter Verbruggen onderwaerts stondt quod attestor S. van Bortel Notarius Publicus.

(LIER, KERKARCHIEF ST.-GUMMARUS, 17/33)
Ongepubliceerd

Bijlage IV. - 1668, 26 oktober. Aanbestedingscontract van het St.-Ignatiusaltaar in de Brugse St.-Walburgakerk.

Is veraccordeert tusschen den eerwerdighen Pater Rector der Societeijt Jesu binnen brugghe t'eender sijde, ende meester Pieter Verbrugghe bouwmeester, ende biltsnijder binnen antwerpen ter andere sijde om het maecken, ende oprechten

van eenen marbelen autaer, appendentien, ende dependentien binnen de kerkcke der societeijt Jesu binnen Brugghe in de sijcappel van S. Ignatius in manieren ende conditien als volgt.

1. Meester Pieter Verbrugghe sal hebben te maecken eenen autaer van marbel ontrent de 40 voeten hoogh, met twee sijdportalen insghelie van marberen steen, naer het verwijsen van het patron ghetekent met dit merck.

2. De colommen van de sijdportalen sullen rondt wesen, ende van witten marbel, sonder dat sij ghebroocken woorden met swarte banden. Op dese portaelen sal hij moeten stellen twee posturen van avenne steen, te weeten S. Pieter ende S. Paulus hoogh wesende ontrent de six voeten en half, die met haeren voet ghedraghen worden van twee engels hoofden van witten marbel volghens de tekeninghe.

3. Het middelwerck van den autaer, dat nu staet, sal hij moeten verdoen, ende verhooghen met eenen witten marbelen trap, daer in de reliquien vanden S. Ignatius moeten bewaert worden, oock volghen de leste tekeninghe, in dewelcke nochtans sal moeten verbetert worden het cartel op de ronde, daer de selve reliquien inghesloten worden: te weeten daer dat moet meerder cieraet aene commen, als wesende een saecke, daer de ooghe meest sal opvallen. Oock sal hij den tree van den autaer moeten maecken van swarte marbel, met een fraiije roije marbele plaete in het midden.

De twee colommen vanden autaer met haere basimenten ende capiteelen sullen wesen van witten marbel ghevronghen, ende ghewrocht volghens de tekeninghe, als oock de platte pilasters achter de selve colommen staende, dewelcke oock met eenigh loofwerck verciert sullen worden, van ghelijcken sullen oock van witten marbel moeten sijn de ander ornamenten, cartellen, querassen, festons, engels hoofden etcetera.

5. De cornissen, nijsse, ende lijste van den schilderije sal wesen van swarten marbel, ende de banden ende het opperste van de boghe ofte nice sal wesen van witten marbel.

6. Het opperste deel vanden autaer sal hij maecken volghens de leste tekeninghe, te weeten met den naeme Jesus in het miden, den welcken sal moeten ghemaeckt worden van coper vergult de engeltiens van avenne steen, dan de steen sal moeten wat grooter zijn, daer de naeme Jesus opcomt, als mede oock de letteren ende straelen. Het gheheel werck moet oock wat rijsen, ende breeder wesen den engel met den vleughel op de rechte sijde staende, ende dat engeltien het welcke den naeme Jesus aanbidt, ende niet het ander met de trompette.

7. Hij sal oock incrusteeren met rooden marbel onderbroocken met witten marbele banden het gheheel naeckte vanden meur tusschen de arduijn pilasters ende ditto autaer tot boven toe.

8. Den eerwerdighen Pater Rector verstaet nieuwers te commen in costen, maer sal alles commen ten laste van den aanveerder van dit werck, die alle oncosten sal moeten onderstaen van maecken, brenghen, oprechten vanden gheheelen autaer met sijn ijser, loot, etcetera daer aen nodich.

9. Meester Verbrugghe sal dit werck in sulcker manieren moeten beneerstighen, dat den gheheelen autaer volmaectelick, ende met alle sijn toebehoorten sal moeten staen voor den lesten dagh van Julius 1669, ende indien hij op dien dagh niet staet sal hij verbeuren 50 guldens ende soo voorts voor elcken maendt naer den selven dagh.

10. Van den ander kant sal den eerwerdighen Pater rector tot het opmaecken van den voorschreven autaer aen de aenveerder des wercks tellen vierendertich hondert guldens, alles in drije paijementen, waer van teghen het beginsel van de maendt december van dit teghenwoordigh iaer 1668 sullen ghetelt worden six hondert guldens. Het tweede paijement van twelfhondert guldens sal ghedaen

worden tegen paeschen, ende het derde van de reste van den voornoemde somme van vierendertich hondert guldens in de maendt van oost, naer dat het werck staen sal met alle sijn toebehoorten op beurte als boven.
11. Den eerwerdighen pater rector sal ditto Verbrugghen ende sijne knechten den cost gheven in het collegio den tijdt dat hij besich sal sijn om den autaer op te rechten. Hem alle debvoiren doen, om te weeren alle beletselen dewelcke soude moghen voorvallen, ende aen ditto meester Verbrugghe aenghedaen werden van het ambacht vande beeltsnijders ofte steenhouwers van brugghe. Dit alles soo alsoo ghesloten, ende ten beijde canten veraccordeert ende met eijghen handt ondertekent binnen Antwerpen 26 Octobris 1668 Peeter verbrugghen.

(BRUGGE, RIJKSARCHIEF, *Inventaris van de jezuïeten te Brugge*, n° 1673)
Ongepubliceerd

Bijlage V.- 1669, 15 september. Ontvangstbewijs van de betaling van het altaarstuk voor het St.-Ignatiusaltaar, ondertekend door Jan Cossiers.

Ick onderschreven kenne mits desen ontfanghen te hebben van P. Carolus de Breuil de somme van een hondert patacons voor een schilderie die ick gemaeckt hebben voor den Autaer van den Sint Ignatius in de kercke der Societeyt JESV voor de welcke ick my voldaen soude. Brugge den 15 September 1669.
Joannes Cossiers

(BRUGGE, RIJKSARCHIEF, *Inventaris van de jezuïeten te Brugge*, n° 1673)
Ongepubliceerd

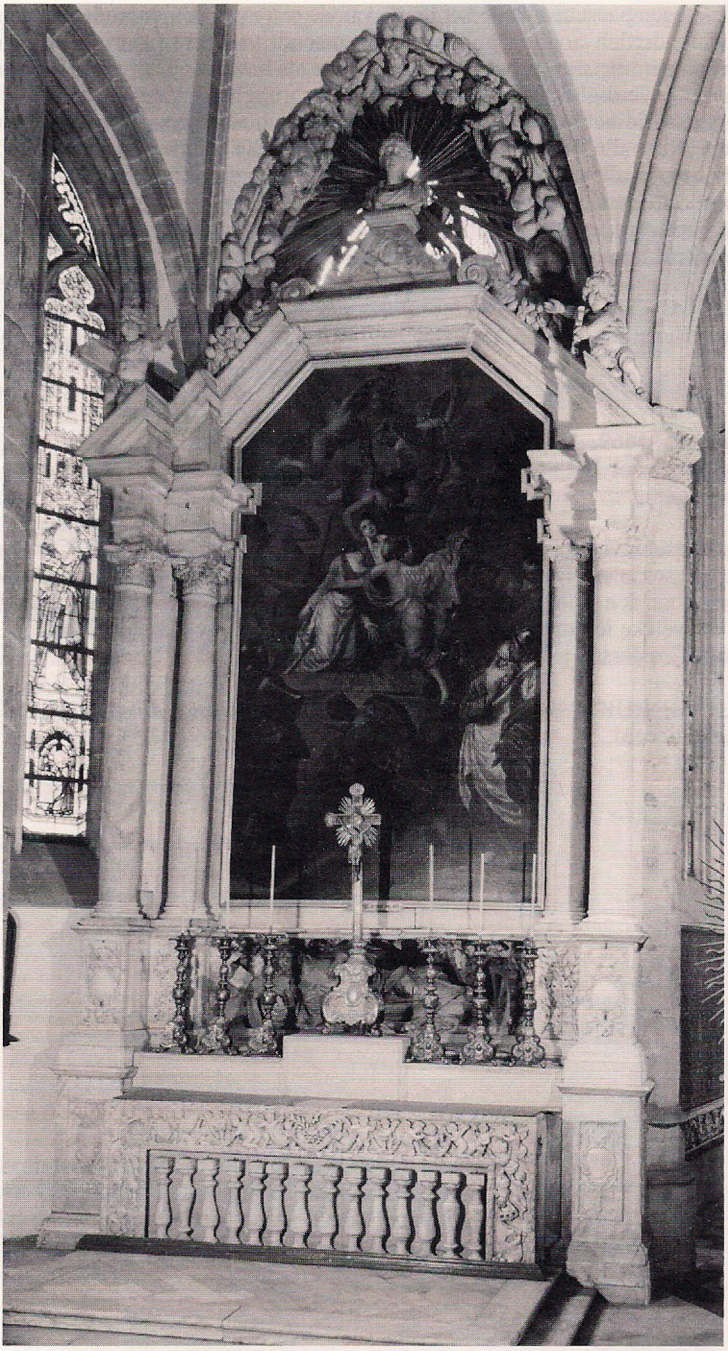

Afb. 1. - Pieter Verbruggen de Oude, Altaar van de H. Catharina, St.-Martinuskerk, Aalst (zesde kapel kooromgang), 1666, wit marmer copyright A.C.L.

Afb. 2. - Pieter Verbruggen de Oude, Beeld van de H. Catharina (detail van het altaar van de H. Catharina), St.-Martinuskerk, Aalst, 1666, overschilderde zandsteen copyright A.C.L.

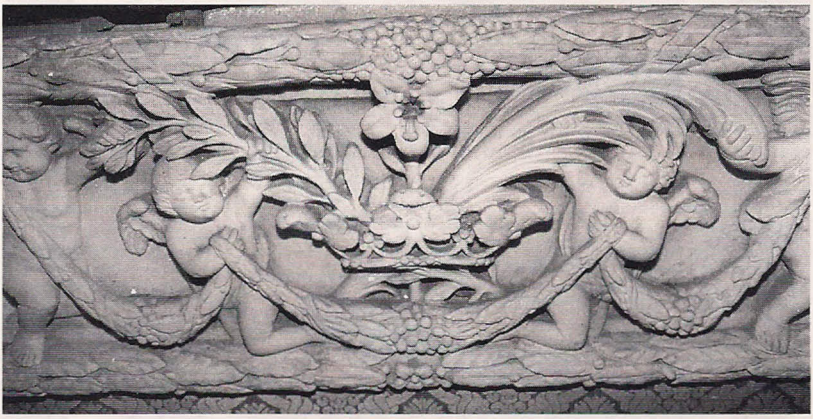

Afb. 3 - Pieter Verbruggen de Oude en atelier, Putti met kroon met lelie, palm en lauwertak (detail van het antependium van het altaar van de H. Catharina), St.-Martinuskerk Aalst, 1666, wit marmer, eigen foto.

Afb. 4.- Pieter Verbruggen de Oude en atelier, Putto met boek (detail van het antependium van het altaar van de H. Catharina), St.-Martinuskerk Aalst, 1666, wit marmer, eigen foto.

Afb. 5. - Pieter Verbruggen de Oude, Kroon met lelie, palmtak en lauwertak (detail van de piëdestallen van het altaar van de H. Catharina), St.-Martinuskerk, Aalst, 1666, wit marmer, eigen foto.

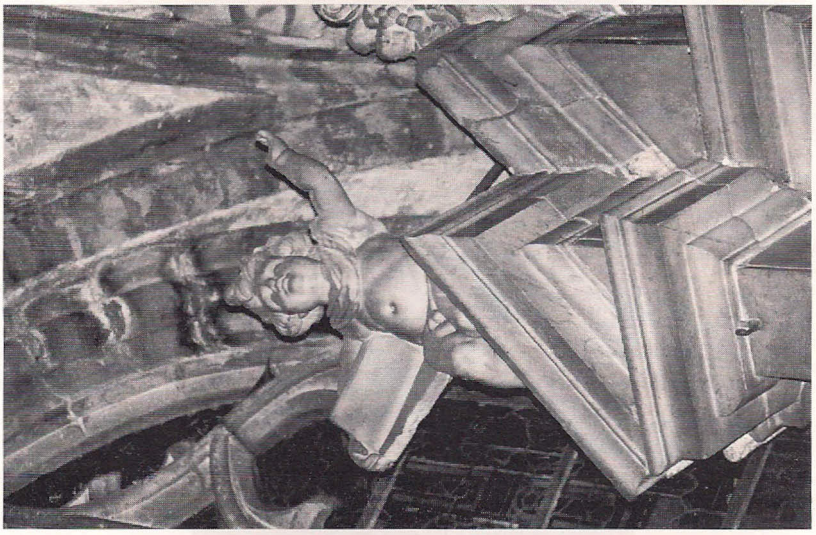

Afb. 6 a en b.- Pieter Verbruggen de Oude, Bekronende engelen (detail van het altaar van de H. Catharina), St.-Martinuskerk, Aalst, 1666, wit marmer, eigen foto's.

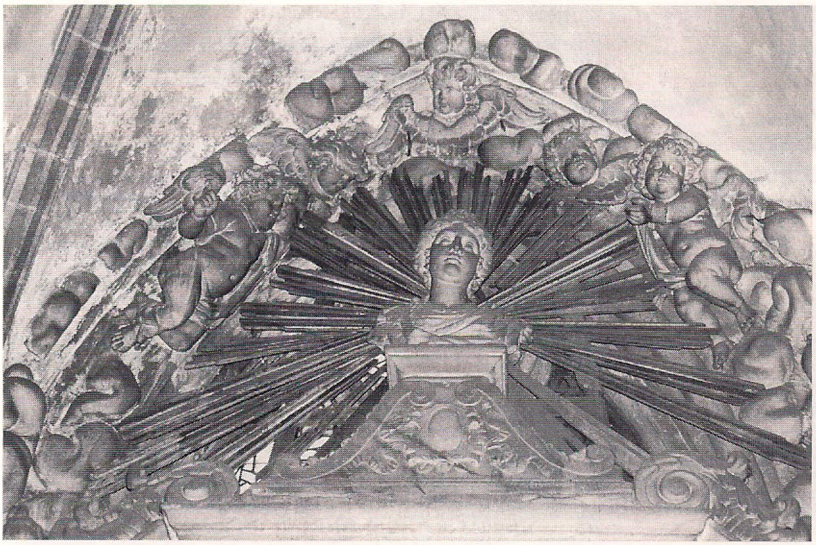

Afb. 7.- Pieter Verbruggen de Oude, Bekroning van het altaar van de H. Catharina), St.-Martinuskerk, Aalst, 1666, wit marmer, eigen foto.

Afb. 8.- Pieter Verbruggen de Oude, Het Geloof, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. 9752 B), eikehout, 64,5 cm, copyright A.C.L.

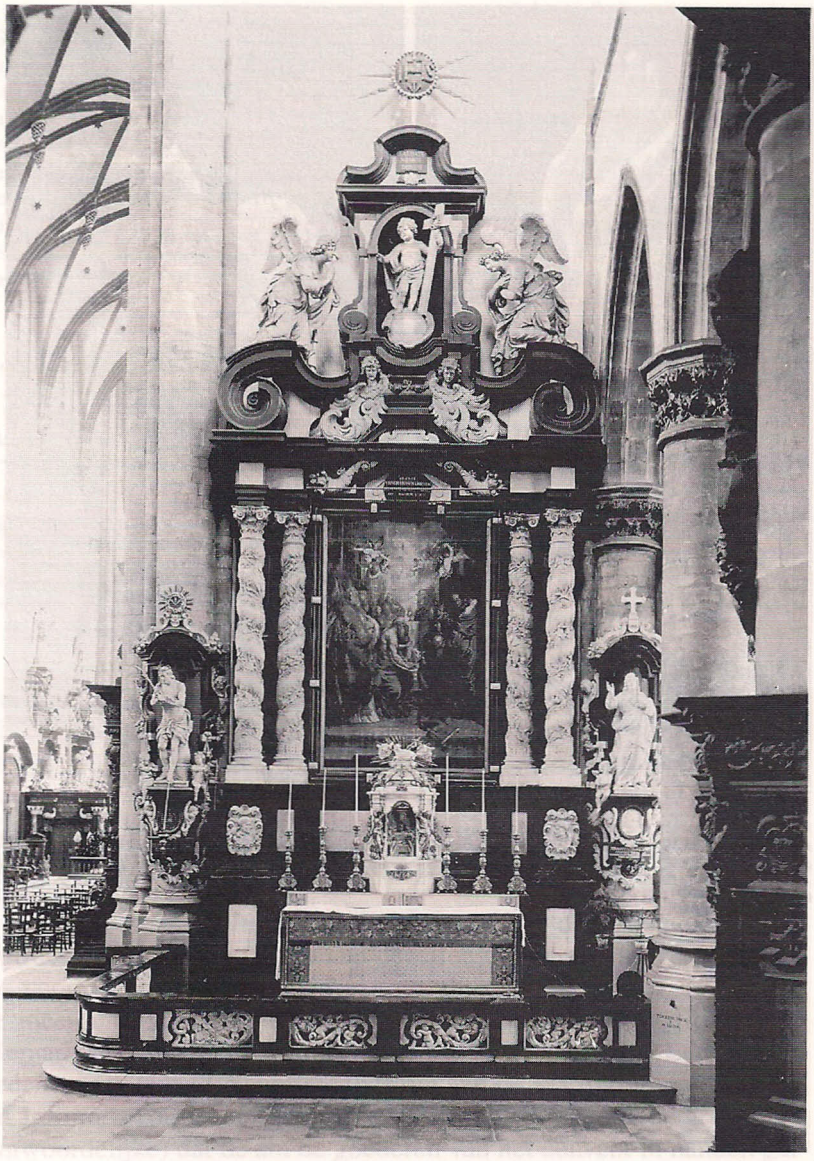

Afb. 9.- Pieter Verbruggen de Oude, Altaar van de Zoete Naam Jezus, St.-Pauluskerk, Antwerpen (zuidtransept), 1654, wit marmer en toetssteen, copyright A.C.L.

Afb. 10.- Pieter Verbruggen de Oude, Modellen voor de engelen van het altaar van de Zoete Naam Jezus, St.-Pauluskerk, Antwerpen, 1654, terracotta, 28 en 26 cm, foto P. Stuyven.

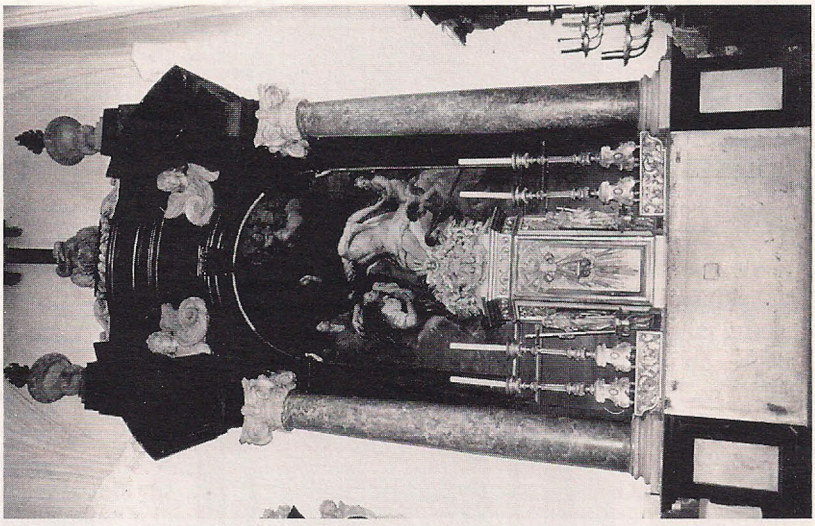

Afb. 11.- Pieter Verbruggen de Oude, H. Kruisaltaar, St.-Pauluskerk, Antwerpen, 1654, wit marmer en toetssteen, eigen foto.

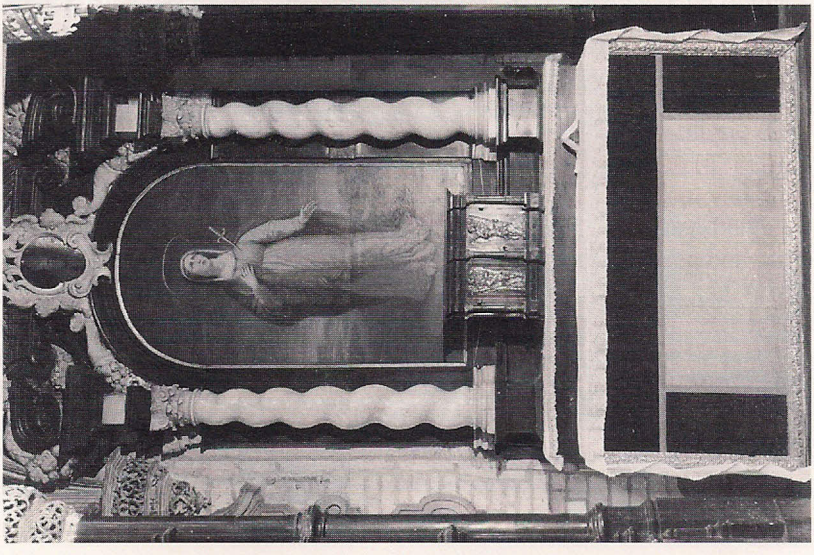

Afb. 12.- Pieter Verbruggen de Oude, Altaar O.-L.-Vrouw van Zeven Smarten, St.-Gummaruskerk (onder koordoksaal), Lier, 1658, wit marmer en toetssteen, copyright A.C.L..

Afb. 13. - Pieter Verbruggen de Oude, St.-Ignatiusaltaar, St.-Walburgakerk, Brugge (zuidtransept), 1668, wit marmer en toetssteen, copyright A.C.L.

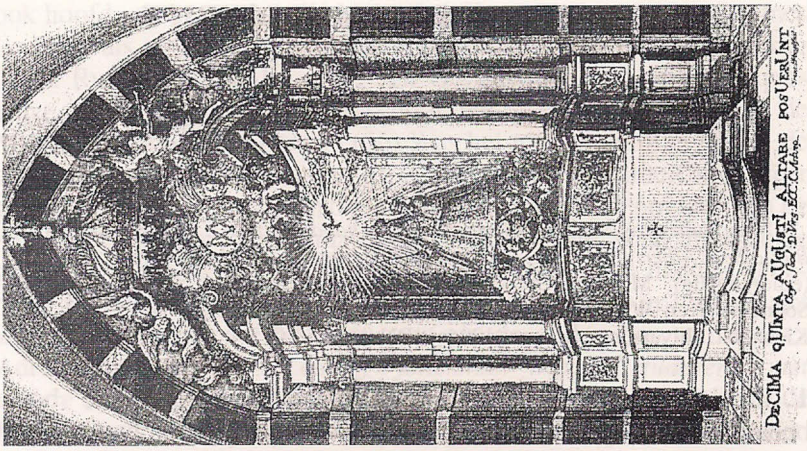

Afb. 14.- Franciscus Ertinger, Altaar van de gilde van O.-L.-Vrouw- Lof, 1678, gravure, Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, foto P. Stuyven.

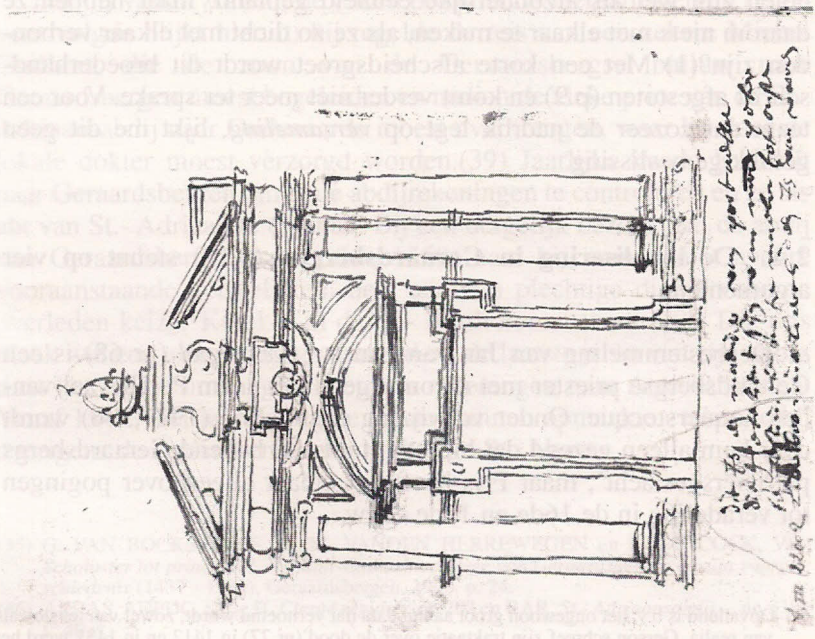

Afb. 15.- Pieter Verbruggen de Oude, Portaalontwerp, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, inv. 22002, bruine inkt over aanzet van zwart krijt op papier, 81 x 263 cm, copyright KB

HET GERAARDSBERGSE HANDSCHRIFT

Robrecht LIEVENS

Naar aanleiding van: *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845.* Diplomatische editie bezorgd door Marie-José Govers (eindredactie), Mariken Goris, Peter van Heusden, Anda Schippers, Gerard Sonnemans en Wilma Wissink met een codicologische beschrijving door Hans Kienhorst. Hilversum, Verloren, 1994. ISBN 90-6550-015-4. 191 blz., prijs f 47,50.

1. In het onderhavige, typografisch voortreffelijk verzorgde boek behandelt een Nijmeegse groep het tweede deel van een handschrift, waarin een drietalige partikulier uiteenlopende teksten heeft samengebracht die hij aardig vond of nuttig. Het eerste deel, dat de *Wereldkroniek* van heraut Beyeren en de jaartalgedichtjes van de zgn. Chronogrammist bevat, wordt vreemd genoeg geheel terzijde gelaten, hoewel het door dezelfde hand op papier met gedeeltelijk dezelfde watermerken in dezelfde jaren (rond 1460) werd geschreven. De twee delen zijn wel als afzonderlijke eenheid gepland, maar hebben ze daarom niets met elkaar te maken, als ze zo dicht met elkaar verbonden zijn?(1) Met een korte afscheidsgroet wordt dit broederhandschrift afgestoten (p.9) en komt verder niet meer ter sprake. Voor een team dat zozeer de nadruk legt op *verzameling*, lijkt me dit geen gelukkige beslissing.

2.A. De **lokalisering in Geraardsbergen** (p.12) steunt op vier argumenten:

a. De bestemmeling van Jan van Hulst z'n *exempel* (nr 68) is een Geraardsbergse priester met de onvergetelijke naam Perchevael vanden noquerstocque. Onder verwijzing naar V.Fris (1911,396) wordt over hem alleen gezegd dat hij 'stamt uit een bekend Geraardsbergs patriciërsgeslacht', maar Fris heeft het aldaar alleen over pogingen tot veradeling in de 16de en 17de eeuw.

(1) Opvallend is b.v. het ongewoon groot aantal data dat vernoemd wordt, zowel van teksten als van realia. Gerson schreef zijn traktaatje over de dood (nr 77) in 1412 en in 1431 werd het vertaald; Pieter den Brant dichtte nr 83 in 1433; een brug in Maastricht dateert van 1412, die van Luik uit 1413. Heeft deze historische belangstelling niets te maken met de Chronogrammist?

Sinds ik die naam voor het eerst in mijn kleine Van Mierlo las, een halve eeuw geleden, is hij in mijn geheugen blijven hangen. Ik heb echter alleen zijn voorvaders en zijn familie ontmoet in bijdragen van V. Fris, J. Verschaeren, R. Opsommer en L. Cock(2). Een Jan was schepen in 1304,1313,1318,1323 en 1325. Een Matthijs (I) in 1355 en 1357. Een Joos klimt van schepenklerk (1392,1397,1398) op tot schepen in 1412,1416 en 1417; hij was zeer nauw verwant met de abt van de Ninoofse premonstratenzers en in 1419 woonde hij in de Peinsstraat (= Vredestraat), waar ook het hotel 'het Franse Schild' gevestigd was. Een Matthijs (II) was in 1390 leenman van de heer van Boelare, fungeerde als schepen in hetzelfde jaar en in 1391, als ontvanger van verschillende belastingen tussen 1392 en 1398. Ook in 1418-19 komen de Nokerstocks als schepenen voor (Fris,1911,378). In 1430 boekt de stadsontvanger drie Nokerstocks die een lijfrente ontvangen: Jan, 'Handse de bastaert' en Ysabeel (Fris,1913, p.10). Maar helaas geen Perchevael; het zou interessant zijn te weten wanneer deze voornaam voor het eerst in deze familie opduikt. De schepenen behoorden 'tot de begoede lieden', handelaars en grondbezitters (Opsommer, o.c.,p.218). In 1397 vertaalt de genoemde Joos het proces tussen de stad en de heer van Zottegem, in 1398 kopieert hij de stadsprivilegies (Cock, o.c., p.11).

b. Het pelgrimsverslag (nr 69) heeft als eindstation: 'te gheeroudsberghe jnden vranxschen scilt' (Fris,1911,477); zie hierover meer beneden in 2.B.a bij Guillebert de Mets. Maar die plaatsnaam kan overgenomen zijn uit de legger. Van een Geraardsbergse voorkeur is in nr 13 (*De properheden vanden steden van vlaenderen,* v.11) niets te merken: het krijgt één regeltje zoals de andere gemeenten en in nr 87 (duidelijk Gents) en 88 (beide cisiojanussen) wordt op 8 september Sint Adriaan niet eens vermeld(3). Bovendien krioelen de teksten van de stedenamen, van Londen tot Parijs en Aken. Vooral Parijs valt

(2) V.Fris, 1911,378. - Idem,1913,10. - J. Verschaeren, Rijksarchief te Ronse. Inventaris van het archief van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen. Brussel 1974, register. - Rik Opsommer, De Geraardsbergse stadsschepenbank 1280-1360, in Het Land van Aalst 37,1985,201-235. - Liesbeth Cock, De "poorters" en het "gemeen" te Geraardsbergen. Momentopname uit het dagelijks leven van 1392-1393. Skriptie Universiteit Leuven 1993-1994, p.10-11.

(3) Nr 87 is typisch Gents. Nr 88 heeft wel een adriaen op 13 oktober, maar dat feest heb ik nergens kunnen vinden, misschien (in het rijm) als kompensatie.
Eerlijkheidshalve moet ik hier wel aan toevoegen dat Adriaan op 8 september in botsing komt met de herdenking van Maria's geboorte, een gedegen tegenstandster. Maar een voorbeeld hoe een lager feest een hoger kan verdringen vinden we in hs. Vat., Ottob.lat.2919, dat rond 1440 geschreven werd en verlucht door de meester van Guillebert de Mets; dit heeft op 8 september in gouden letters 'nat.sci. martyris Adriani', omdat het bestemd was voor de benediktijnenabdij van Geraardsbergen; zie J.M. Plotzek en U. Surmann (ed.), Bibliotheca Apostolica Vaticana. Liturgie und Andacht im Mittelalter. Stuttgart 1992, nr 56, p.266-273 (met verschillende facs.).

op: nr 22 de weg van Parijs naar Rome, nr 73 een biechttraktaatje dat ophangt in elke parochiekerk van Parijs, nr 76 een mandement over de paasplicht dat vanop de Parijse preekstoelen werd voorgelezen, nr 77 een beschouwing over de dood door Gerson, kanselier van de Notre-Dame.

c. Pieter den Brant, de auteur die in 1433 ons nr 83 (*vanden viere complexien*) dichtte, is bijna zeker dezelfde persoon als de naamgenoot die in de stadsrekeningen als leider van een toneelgezelschap, kulturele animator en dichter-improvisator werd vergoed. Behalve de in dit boek vermelde sekundaire litteratuur zie men over dezes aktiviteiten tussen 1427 en 1429 de excerpten uit de stadsrekeningen, die H. Vangassen publiceerde (*Esbattemente ende Genouchte te Geraardsbergen. XVe eeuw,* in *Het Land van Aalst* 11, 1959, p.25, 29 en 33).
Hij heette in werkelijkheid Pieter den Draeyere; als schrijnwerker werd hij in 1430 voor een opdracht door de stad betaald; zie Fris,1913,p.25 en verder Gaston Imbo, in *De Heemschutter*, nr 126,1994,p.13-16. Het zou nuttig zijn dat alle aanhangers van een teoretische opleiding (*artes poeticae*) van onze auteurs dezes honderd verzen lazen, met in hun achterhoofd: dit is het werk van een ambachtsman.

d. Een paar watermerken (p.13-16) attesteerde Briquet ook voor Geraardsbergen. Dat klopt, maar waar haalde Briquet zijn gegevens? Uit de stadsrekeningen=(4). Daaruit besluit ik dat ofwel onze kopiist en de stadsklerk hun papier in dezelfde winkel kochten, ofwel onze kopiist verbonden was aan de stedelijke administratie en af en toe een overschotje meenam naar huis, wat dan meteen de vele 'kleinere partijen' (p.15) zou verklaren.

Ondanks mijn relativering van hun argumenten wil ik me door de samenvoeging ervan laten overtuigen van de vervaardiging in Geraardsbergen. Eerder was het grafelijk hof in Den Haag voorgesteld(5); het zal de laatste steen niet zijn die van het slordig (dit is zonder het cement van de historische kritiek) opgetrokken mecenaatspa-

(4) Het ARA in Brussel bezit een zestal banden met papierspecimina (hss. 2771-2776). Daarvan heeft Briquet gebruik gemaakt. Zijn nr 392 uit 1463 = Hvs. 2773, nr 57 (= Rekenkamer 35280, rekeningen van Geraardsbergen). Nr 15894-96 uit 1465 = Hvs. 2773, nr 65 (= Rekenkamer 35283, idem).
Deze inlichting ontving ik van René Laurent (ARA), waarvoor mijn hartelijke dank.

(5) Zie J.D. Janssens, Middeleeuwse Arturvisies voor divers gebruik, in Bzzletin 13,1985,7-8 (nr 124). Argumenten ontbreken, tenzij we de verzen "Nu leert, *rudders*, ane desen" (nr 89,37) als dusdanig moeten aanvaarden.

leis afbrokkelt. De mecenisten moeten deze casus als mogelijk referentiemodel goed onthouden: lang niet alle handschriften zijn in een abdij of aan een hof vervaardigd; ook een burger van een perifere kleine stad kan zich een goed verzamelhandschrift permitteren, met een zwierig schrift, zonder op papier te bezuinigen en met een allesbehalve kompakte bladspiegel.

2.B. Nu we ons in Geraardsbergen bevinden, verwacht je dat de auteurs aldaar de bekende handschriftelijke attrakties bezoeken om te zien of er geen aanknopingspunten zijn. Maar niets daarvan.

a) Geen Guillebert de Mets (florebat 1415-1460)(6), een kopiist, naar wie een schitterend verluchter(7) uit de pre-boergondische periode is genoemd. Van zijn hand zijn me de volgende Franse handschriften en gegevens bekend:

- Den Haag, KB 133 A 2: *Sidrach* en *Lucidaire*. De kopiist is: "Guillebert de Mets, libraire (= hofleverancier) de Mons. le duc Jean de Bourgoingne" (= Jan zonder Vrees †1419)(8).

- 1432, rekeninguittreksel: "A Guilbert de Metz, demeurant à Grammont, pour deux livres que monseigneur (nl. Filips de Goede) a fait prendre et acheter de lui, l'un nommé le Somme le Roy, et l'autre Sydrac, 63 l. 12 s. de 40 gr." (zie Doutrepont, p.208).

- Brussel, KB 9559-64: Christine de Pisan, *L'épître d'Othéa*; eadem, *Epîtres sur le Roman de la Rose*; pseudo-Seneca (= Martinus van Braga), *Quatre vertus*; Albertanus van Brescia, *Traité de parler et de se taire; Cinq lettres du nom de Paris, compilé par ung notable clerc Normand* (1418); Guillebert (himself, deze gids is dus een autograaf), *Description de la ville de Paris et l'excellence du royaume de France, transcript et extraict de plusieurs aucteurs* (uit 1434); zie Doutrepont, p.301, Delaissé, nr 2. (Kort na) 1434; zelfde hand als het volgende handschrift. Later in de librije van Filips de Goede; zie Dogaer, 1967, nr 120.

(6) Zie Georges Doutrepont, p.208,280,301 en 332. - C.Gaspar en F.Lyna, Philips de Goede en zijn librije. Brussel 1942, p.8-9. - (L.M.J. Delaissé), resp.de nummers 1-2 (en verg. 3-13), pl.10 en 12. - Christian Coppens, Hidden Sex on Christmas Night, in Flanders in a European Perspective. Leuven 1995, 569-580.

(7) Zie Winkler, p.29-30. - Georges Dogaer, Flemish Miniature Painting in the 15th and 16th Centuries. Amsterdam 1987, p.33-37.

(8) Zie o.a. J.F.J. Van Tol, in Leuvense Bijdragen 26,1934,4.

- Parijs, Ars. 5070: *Décaméron*, in de vertaling van Laurent de Premierfait (1414), gekopieerd kort na 1434. "Explicit la table du transcripvain Guillebert de Mets, hoste de l'escu de France à Gramont". Dus nota bene in dezelfde herberg, waar ook het pelgrimsreisje van ons nr 69, r.72 eindigt: 'inden vranxschen scilt'. Wat later geschreven dan het vorige handschrift en bestemd voor de librije van Filips de Goede en later in het bezit van "Charles de Croÿ, comte de Chimay", een beroemd bibliofiel die in 1486 ridder van het Gulden Vlies werd.(9)

Volgens Doutrepont, p.301 was hij een Duitser uit Metz, geboren tussen 1350 en '60 - mijns inziens 30 jaar te vroeg - , studeerde hij in Parijs en verbleef er een hele tijd (1407-1434). Maar daartegen pleit dat zijn instrukties voor de miniaturist in het Nederlands zijn. Zijn levensloop, zoals Fris(10) hem schetst, lijkt me dan ook beter aan de werkelijkheid te beantwoorden: hij behoorde tot een Geraardsbergse familie (de Mets = de metselaar), vertoefde ca 1407-1419 in Parijs, trad in 1420(11), 1422, 1425, 1427 en 1434 op als Geraardsbergse schepen, fungeerde 1430-1431 als stadsontvanger en vertegenwoordigde de stad bij het huwelijk van de dochter van een Gentse hoge piet.
Ik ben vrij uitvoerig geweest over Guillebert, omdat ik straks bij hem terugkom.

b) Geen breviarium in vier delen voor de benediktijnen aldaar, in 1449-1450 geschreven door Wilhelmus de Predio; zie Delaissé, in *Scriptorium* 12,1958,102-107 en voor andere handschriften van diens hand Bouveret, *Colophons* 2, nr 6038.

(9) Zie Delaissé, nr 1. - Charles Samaran e.a., Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste. Tome I. Paris 1959, p.173 (gedateerd 'vers 1432'). - Een uitstekende beschrijving vindt men bij Carla Bozzolo, Manuscrits des traductions françaises d'oeuvres de Boccace. XVe siècle. Padova 1973, p.100-102.
Zijn versie behoort tot de Famille A (Bozzolo, 28), bestaande uit slechts drie handschriften die voor Griseldis de originele vertaling van Laurent (uit 1414) hebben bewaard en hiervoor niet overgeschakeld zijn op de vertaling uit Petrarca. Dit zijn:
- Vaticana, Pal. lat. 1989, het oudste, bevond zich in 1420 in de biblioteek van Jan zonder Vrees.
- Parijs, Ars., 5070, 'presque un décalque' van het vorige, kort na 1434 voor Filips de Goede.
- Parijs, B.N., fr.129, in 1450-1475 voor de duc de Berry.
Ik heb me wel de vraag gesteld hoe Guillebert in Geraardsbergen aan die legger komt. Heeft hij het eksemplaar van Jan zonder Vrees mogen lenen of beschikte hij uit zijn Parijse tijd over een kopie?

(10) Zie V.Fris,1911,305. - ID.,1912,333. - ID.,1913, p.5,9-10,13,24-25. - J. Verschaeren, o.c., regesten nrs 236, 240 en 244.
Zo begint de stadsrekening op 1 mei 1430 als volgt: "Dit es den Ontfanck van Ghiselbrechte den Mets als ontfanghere van der poort van Gheroudsberghe..."

c) Geen Gilson Patoul(et)(12), die onder meer van 1477 tot omstreeks 1516 een aantal stadsrekeningen schreef en opluisterde met grappige narrenkoppen. Zo heeft hij in de titel van de 'Rekeninghe', die op 1 mei 1480 begint (ARA, Rekenkamer nr 35297), onder de K zijn naam gezet; zo ook in 1481 (ib. nr 35298). Hij brengt ook als eerste ter stede de blijde boodschap van de vrede van Atrecht, tussen Lodewijk XI en Maximiliaan, 23 december 1482: "Ghegheven gilson patoul om dat hij de eerste tidinghe ende goede boodscap bracht vander zekerheit vanden paise die ghesloten was tusschen den conijnc van vrancRijk ende desen lande; over de blijde nieumare vanden vors(eiden) payse In huescheden te drincghelde xij. s."
Zijn naam komt bovendien voor als kopiist van het prachtige handschrift met de Franse legende van Sint Adriaan(13), verlucht door de Meester van Maria van Boergondië en waarschijnlijk in 1458 aangeboden aan de gevluchte dauphin van Frankrijk, de toekomstige Lodewijk XI. Uit de dubbele beroepsbezigheden van Patoul blijkt weer eens hoe vaak stadsklerken zich ook bezighielden met het kopiëren van boeken(14).

3. De **beschrijving** van het handschrift (p.12-26) door Hans Kienhorst is voorbeeldig te noemen. Vooral zijn onderzoek van de watermerken wekt bewondering.

4. De **inhoudsopgave** beperkt zich tot opgave van folio, incipit en eventuele uitgave naar dit handschrift. Basta, nooit iets meer. In dit opzicht geven de transkribenten blijk van een heroische zelfbeheersing. Je vraagt je soms zelfs af of ze de teksten, die ze overschreven, wel hebben gelezen. Mijns inziens behoort de identifikatie van teksten tot de essentiële taken van de handschriftbeschrijver. En zeker is het ter karakterisering van een verzamelhandschrift uiterst belangrijk dat

(11) Dat hij zo vlug na zijn leerjaren reeds als schepen fungeerde is in die tijd niet zo verwonderlijk. Zijn familie was waarschijnlijk invloedrijk en de gemeente stelde zijn goede relaties met het Boergondische hof op prijs.
(12) Edmond Vander Straeten, Le théâtre villageois en Flandre. Tome premier. Bruxelles 1876, p 45-47. - V. Fris, 1911, 138,342,418 en 455. - H. Vangassen, Esbattemente ende Genouchte te Geraardsbergen. XVe Eeuw, in Het Land van Aalst 11, 1959,18-35, speciaal p.19 en de afbeeldingen op p.20. - In een verward artikeltje (Het Land van Aalst, 27,1975,243-245) identificeert G. Vanden Berghe zonder enige grond Guillebert met Patoul; dit personage zou dan in 1431 hofleverancier van boeken geweest zijn en in 1510 de stadsrekeningen van Geraardsbergen schrijven!
(13) Zie over hs. Wenen, Ö.N., S.n. 2619: Otto Pächt, The Master of Mary of Burgundy. London (1948), p.66, nr 12 - Delaissé, o.c., nr 266. - De Nationale Bibliotheek van Oostenrijk. Handschriften en gedrukte werken over de geschiedenis van de Nederlanden. 1475-1600. Brussel 1962, nr 5 en facs.
(14) Zie voor een ander voorbeeld (Jacob van der Cruce uit Ieper) de bijdrage van P. Trio in Flanders in a European Perspective. Leuven 1995, p.723.

enige mededeling wordt gedaan over de aard van de opgenomen teksten. Met de nu volgende kommentaar op wat me in dit zeer boeiende handschrift het meest interesseerde, wil ik de belangstellende lezer toch een eindje op weg helpen.

- Voor de raadsels (nrs **1-7**) verwijst men wel naar de editie in BM, maar niet naar de door Willems voorgestelde oplossing van 1, 3 en 5 achterin de jaargang. Ik vraag me af of het gezochte van nr 1 (xvii bederuen meneghen man) niet eerder wufs (= 15 + f en s, elk tellend voor 1) is dan Willems' onmogelijke vorm wijfvs; dan moeten we wel in v.33 xv lezen in plaats van xvii (Doet telkin xv een F ende een s). Is het juist als ik voor nr 2 vitulos raad?

- Het raadsel in nr **5** geeft een kras voorbeeld van verregaande gemeenzaamheid met het heilige. Het beschrijft een kapoen (een gelubde haan) aan de hand van evangelische woorden uit het leven van Jezus (besneden, barvoet, wijn, passien, sturte bloet, nutten, heere). En het eindigt: "Die meneghe mochte wanen dat cristus ware / Die cristus riede, hi ried onnare."
W. de Vreese gaf het uit naar een iets ouder hs. van ca 1425 in *TNTL* 20,1901,263. Zie andere versies in A.A. van Rijnbach, *Verspreide geschriften van Dr G.J.Boekenoogen*. Leiden 1949,146.

- In nr **17,b** vind ik de twee verzen terug die volgens Boendale Hein van Aken typeren; zie SpL 4,1960,65-66.

- Over de verspreiding van nr **23** (betreffende verantwoord stadsbestuur) zie nog W.van Anrooy in SpL 34,1992,139-159 en R.J. Resoort in SpL 35,1993,318-319; een overzicht op Nederduits gebied geeft Kurt Gärtner, in Verfasserlexikon 9,217-219 (Stadtregimentslehren).

- Dat nr **46** (*Van sente annen gheslachte*) ontleend is aan Maerlants *Scolastica* (ed. CG v. 22622-22665) komen we ook niet te weten. Evenmin dat het Latijnse opschrift uit de *Legenda aurea* (8 september, Nativitas Mariae) stamt.

- Nr **57**, een kunstig, uitstekend gekonstrueerd strofisch gedicht, waarin *Redene* in een dialoog *de broesche mensche* tot een beter inzicht brengt, mist een verwijzing naar de heruitgave en analyse van K. Heeroma in *TNTL* 88,1972,122-153. Hij zag dat deze dialoog 'nauw verwant' was met *Een goed exempel* (Inc.: *Als men de werelt wel besiet...*), voorzien van het acrostichon van Jan van Hulst en gekopieerd in het Gruuthuse-handschrift (ed. Carton, p.440). Die Brugse konnektie is interessant, zeker in verband met het beneden volgende nr 68.

- Een heel apart gedicht vind ik nr **58** (*Vanden hopper hoeys*), waarin gesteld wordt dat God ons voldoende aardse goederen (een hopper hooi) heeft gegeven, die wij nu zonder hebzucht maar met naastenliefde billijk moeten verdelen. De machtige Alexander was daarom niet gelukkiger. Tot hier niets bijzonders, maar onze auteur werkt dit uit in politieke termen: Vlamingen, Duitsers en Fransen willen elk een groter deel.

- Nr **62** (*Lantloepers scriuers machmen gheloeuen / Lettel bedriechs so connen sy...*) is een van die merkwaardige gedichten die men op tweeërlei wijze (positief en negatief) kan interpreteren naar gelang men het enjambement toepast of niet. Men vergelijke over dit genre, na Van Duinkerke, Stutterheim en Heeroma, Michels in *TNTL* 86,1970, 95-101.

- Van nr **66** (*Vanden vergiere van zuuerheden*) bestaat een editie, die aanzienlijk recenter en beter is dan BM 1,1841, weliswaar naar het grote hs. Van Hulthem, nl. die van Guido de Baere e.a., in *Klein Kapitaal*. Hilversum 1992, 77; zie nog een zesde hs. in *OGE* 67,1993,69.

- Bij nr **67** (*depistele die sente bernaerd sandt eenen rudder vp dbeleet van eenen huuse*)(15) moet de lezer weten dat dit aan Sint Bernardus toegeschreven wonderlijk amalgaam van raadgevingen aan een pater familias(16), aan hem moet worden ontzegd, alsook aan Bernardus Silvestris, zoals Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* 2,42 en Van Mierlo in *GLN* 2,34 in verband met een Mnl. berijming nog doen. Zie, ter aanvulling van het *Repertorium* van Jansen-Sieben, die p.69 slechts een inkunabel vermeldt, C.D.M. Cossar, *The German Translations of the Pseudo-Bernhardine Epistola de cura rei familiaris*. Göppingen 1975. Deze noemt op p.328 een berijming in het Comburgse handschrift (ed. Kausler 3, 1-13) met daarnaast drie prozahandschriften en twee inkunabels resp. uit Delft en Antwerpen. Maar de invloed laat zich nog verder gelden.
Ik las bij Van Herwaarden, in J.Reynaert, *Wat is wijsheid?* Amsterdam 1994, p.316 dat de Mnl. bewerker (vóór 1403) van het *Ludus scaccorum* (editie G.H. van Schaick Avelingh, p.139.2-146.12) in afwijking van het origineel een zeer vrije bewerking van deze ps.-Bernardus inlast in de passage over de waard (die tavernier).

(15) Nr 67, r.23-24 wordt in een andere vertaling herhaald in nr 26. Volgens de Nijmeegse regels (p.181, sub 8.2) was hier een kruisverwijzing op haar plaats geweest. Hetzelfde geldt voor de negen besten in nr 36 en 89 (godefroet van belioen tegenover godefridus betrandus).
(16) Een nogal variërende Latijnse tekst vindt men in PL 122,647, bij Kausler en bij Cossar. Zie verder in K. Ruh, Verfasserlexikon 1,758; vooral 5,662-667; 6,1025.

Terloops vermeld ik ook - bij mijn weten is er nog niet eerder op gewezen - dat Dirc van Delf deze tekst gedeeltelijk opnam in zijn *Tafel* (ed. Daniëls 3,565,347-567,401). Hij is hier beland in het 45ste hoofdstuk van zijn zomerstuk en handelt daar over de kroon van de keizer (volgens Beka), over zijn verkiezing en kroning, over ridderslag en riddercode. Verwonderlijk genoeg eindigt dit bij uitstek adellijke hoofdstuk met een aantal raadgevingen aan een huisvader-hereboer, waarvan de bron aan Daniëls (p.551) onbekend bleef en die niets anders zijn dan een selektie uit *De cura rei familiaris.* Het zou interessant zijn te weten waarom hij de felle diatribe tegen de joculatores (malum animal secum homicidium portans) weglaat; en ook het misprijzen voor schoothondjes ('laat die maar aan de geestelijken en aan de koningen') en de afkeer van frivole vrouwen overslaat; maar hij neemt wel over dat als een oude dwaze moeder per se wil hertrouwen, men haar helpe aan een jonge vent, opdat ze haar zonde zou bewenen en de kelk der tranen drinken.

- In nr **68** ontmoeten we 'eenen eerweerdeghen joncheere' Jan van Hulst, die een 'exemple' (geen brief) over de zeldzaamheid van trouwe vriendschap opdraagt aan 'percheualen vanden noquerstocque'(zie over deze laatste boven 2.A.a). De zes Nijmeegse transkribenten laten ons natuurlijk weer in de steek en nemen geen stelling in het debat over de vraag of deze auteur te vereenzelvigen is met de Jan van Hulst, die in het Gruuthuse-handschrift zorgde voor drie gesigneerde gedichten: *Sonder smette salighe rose - Licht der sonden deimsterheit* (met het acrosticon van 12 pelgrims), *Als men de werelt wel beziet.* Bovendien draagt het refrein *Eerst zoucken gods rike in hs.* Brussel KB II 270 het onderschrift Hulst Jan.(17)
Tenslotte staat ook nog dit ons nr 68 op zijn naam. Mijns inziens is dit gedicht in geen geval van de Brugse Jan. Heeroma wees reeds op de onmogelijke adellijke titulatuur (eerweerdeghen Joncheere).(18)

17) Dit is m.i. een onjuiste toeschrijving of van een andere Jan; zie Opstellen ...aangeboden aan C.H.A.Kruyskamp, p.125.
Wie de middeleeuwse opvatting van het geluk eens wil demonstreren in oppositie tot die van de renaissance vergelijke met Le bonheur de ce monde, het bekende sonnet van Christophe Plantin uit circa 1570:
Avoir une maison commode, propre et belle,
Un jardin tapissé d'espaliers odorans,
Des fruits, d'excellent vin, peu de train, peu d'enfans,
Posseder seul, sans bruit, une femme fidèle...

De niet gesigneerde gedichten, die Heeroma hem toeschrijft, heb ik hier buiten beschouwing gelaten.

(18)J.B. Oosterman bestrijdt in *De gratie van het gebed.* Amsterdam 1995 dit argument op p.143: "Het lijkt echter niet onmogelijk dat een man in de positie van Jan van Hulst, verkerend in kringen van de Vlaamse adel (p.195 van welgestelde Bruggelingen; op p.197 van de

Ik kan daar nog de grote frekwentie van dit antroponiem aan toevoegen. Ook geeft het gebruik van viermaal het ww. versolasen (tussen v.24 en 47) geen hoge dunk over zijn schrijverschap. Bovendien brengt de interpretatie van de eerste twee verzen me op een geheel ander spoor:

> Percheuael broeder lieue gheselle
> Bi sinte jacob van compostelle
> Ic vinde de weerelt sulc van ghequelle...

Het valt me op dat hier reeds in v.2 een (zeldzame) heilige wordt aangeroepen, terwijl dit procédé gewoonlijk slechts in de loop van het verhaal als stoplap bij rijmnood of uit rijmmoeheid wordt toegepast. Bovendien is Santiago wel een bekende boetebedevaart, maar in de devotie(19) is deze Jacobus major als Compostellaan minder goed bekend. Zijn vermelding moet hier dus een bijzondere betekenis hebben. Misschien is dit een herinneringsgedicht(20) aan een gezamenlijke pelgrimage naar Galicië. 'Gheselle' betekent dan gewoon 'reisgenoot' en 'broeder' gildebroeder, medelid van een Jacob (van Compostela) broederschap. Zo een broederschap bestond er o.a. in Gent, waar ook geestelijken deel van uitmaakten.(21) Als ik mijn fantasie de vrije loop laat, zie ik een Gentse Jan, lid van de Compostelabroederschap en een Perchevael, al dan niet lid, komend uit een klei-

stedelijke elite) ... op dergelijke wijze wordt benoemd." Ik ken daarvan geen enkel voorbeeld. In een tijd dat de etikette en de juiste titulatuur zo hoog in aanzien stonden, vind ik dit een zeer zwakke veronderstelling; hij herleze de hoofdstukken 2 en 3 van Huizinga's *Herfsttij*. De verbinding die Oosterman verder maakt tussen ons nr 68, v.13 (*Als de waghene effene gaet, Sit vp*) en Van Hulst (ed. Carton, resp. p.440 en 444): *Hoe effene dat heden de carre ga // Al dunct hu tkarrekin effene gaen*) wordt teniet gedaan door het verschil in woordkeuze (waghene / karre) en door het feit dat het hier een koerante zegswijze betreft,die men nog bij pater Poirters, *Masker* (1649), 205 aantreft (*Soo langh als den wagen effen gaet, soo wil yeder een op sitten*) (WNT 3^2,3954).

(19) Hij ontbreekt volkomen bij M.Meertens, De godsvrucht in de Nederlanden. Deel 6. Antwerpen 1934; bij J.B. Oosterman, o.c.; en bij W. Williams-Krapp, Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Tübingen 1986.

(20) De Brugse Jan van Hulst schreef ook een dergelijk gedicht: "Hier waren ter eere van Onser Vrauwen Van Brugghe peilgrinen een deel..." (ed. Carton, p.29). Hoe moeten we dit verstaan? 'Enkele Brugse pelgrims'? Of betekent 'hier' 'O.L.Vrouw (van den drogen boom) te Brugge'? Of verwijst het acrostichon 'Hulst' in de laatste strofe niet alleen naar de persoonsnaam maar tevens naar hun bedevaartsoord (= 'Hier')?

(21) Zie Paul Trio, Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen. Leuven 1993, p.206 en 217, - Id., De Gentse broeder schappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen. Gent 1990, p.29-37.
Volgens Trio waren de leden ingedeeld volgens hun parochie en werden alleen Gentenaars toegelaten. Misschien gedoogde men uitzonderingen; zo bestond de S.Rochusbroederschap aldaar uit 497 Gentenaars en niet minder dan 46 vreemdelingen, waaronder één Geraardsbergenaar.

ne stad met weinig mogelijkheden en zonder Jacobsbroederschap(22), die zich voor de verre bedevaart aansloot bij een groep uit het politieke en administratieve centrum (op 35 km.afstand). Ik acht het in elk geval zeer waarschijnlijk dat Jan en Perchevael samen naar Santiago zijn gereisd en dat aldus hun vriendschap is ontstaan.

- In nr **71** flonkert het woord 'phedron', voor mij voor het eerst in het Middelnederlands.

- Nr **73,** *een verclaers van eener biechte*, is uit het Frans van meester jan jarcoen vertaald. Niet elke lezer zal hier meteen Jean Gerson (1363-1429), de beroemde kanselier van de Parijse universiteit herkennen. Het betreffende origineel vinden we in de editie van Mgr Glorieux, nr 330, *Examen de conscience selon les pêchés capitaux* (VII, 393-400). Dit gewetensonderzoek dateert Glorieux in 1400-1401; later werd het als tweede deel opgenomen in zijn *Opus tripartitum* (geboden, biecht en sterven).
Ik mag zeker niet vergeten te signaleren dat in dit nr 74, r.44 de oudste Mnl. bewijsplaats van 'sexe' (*met ander persoene van sier sexen*) opduikt; een tweede heeft Verdam opgediept uit de Boethiusvertaling van 1485. Vreemd genoeg ontbreekt dit woord in het WNT; het ontdekt sexueel pas in 1836, sexualiteit sinds 1870.
De Geraardsbergse nrs 74 en 75 behoren tot hetzelfde werk (ed. resp. p.398, r.10 tot 399, onderaan en 400); ze hadden dus geen aparte nummering behoren te krijgen.

- Nr **76**, een mandement over de paasplicht, waaromtrent mijn vermoeden ook naar Gerson uitging, heb ik bij Glorieux niet aangetroffen.

- In nr **77** ontmoeten we dezelfde jan jaersoen, met een verdietsing van zijn *La médecine de l'âme* (ed. Glorieux, VII, 404-407, nr 332). Onze laatste zin (*alsoe ment houdt int godhuus van parijs*) ontbreekt bij Glorieux. Deze dateert het rond 1403, in tegenstelling tot ons hs. dat 1412 noemt. Later kwam het terecht in het derde deel van diens *Opus tripartitum,* dat in een andere vertaling (*dat drieghedeelde boec)* te Delft werd gedrukt in 1482 (Campbell nr 802).

(22) Geraardsbergen komt niet voor in de lijst van Sint-Jacobsgasthuizen en -broederschappen van J. van Herwaarden, Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela. Turnhout 1985, p.255 en 257.

- Voor nr **83** zie boven bij 2.A.3.

- Een boeiende tekst vind ik ook de cisiojanus van nr **87**, een mengsel van litteraire reminiscenties(23) en typische schilderingen van menselijke bezigheden, een rondgang door het middeleeuwse jaar met zijn vreugden en zijn zorgen, die doet denken aan de kalenderminiaturen. Andere handschriften (met enige varianten) vermeldt De Vreese in het *Jaarboek der koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde*, 1914, 32-33.

- En tenslotte over nr **89** (*vanden ix besten*) zie men thans W. van Anrooij in *Millennium* 9,1995, 3-13.

5. De **transkriptie** gebeurde, voor zover ik dat kan beoordelen, met de grootste akribie. Alleen aarzelen we even, waarschijnlijk ten onrechte, bij vormen als nr 18, r.18 rual; 55,15 soete: lees goede; 70,53 vsten: lees versten; 59,2 soi: lees so in; 67,16 niet allen verual-len en en, lees met allen veruallen en es; 67,64 rechten: lees rechter; 67,67 derbaer: lees dierbaer; 69,20 serluer. De lezer aarzelt: wie is hier fout, het handschrift of de druk? Wel behoeven verbetering: p.28, nr 13 Van Viane, lees Viaene; p.28, nr 14 BM 9, lees BM 10; p.32, sub 68,359-362, lees 451-453; p.35 sub Fris, lees Geeraardsbergen; p.35, sub Marchal: des ducs du Bourgogne, lees de Bourgogne (le Bourgogne, mannelijk, is een wijnsoort); in nr 57,144 moet Ghecolatonneert (met een nasaalstreep boven de on = ion) als Ghecolationeert worden gelezen, verg. rato (met streep) = ratio; p.165 moet in 'Brant (Pieter van den)' het woordje van wegvallen; p. 180 verandere men Royal Library Albert I in Kon. Bibl.

6. Tegenwoordig wordt een boek niet meer gelezen; we willen weten hoe het 'funktioneert' (een magisch woord!). Dat is ook het doel van deze uitgave (p.9). Heeft ze haar doel bereikt? Ik lees in het besluit op p.26: "Het is nog onduidelijk in welke behoefte een dergelijke verzameling van teksten heeft voorzien en in welke situatie(s) de collectie heeft gefunctioneerd." Het klinkt vrij negatief, maar hoe kan het ook anders, als men deze keuze van teksten afsluit van haar natuurlijke

(23) Bijvoorbeeld: nr 87,2 Vp dien nacht so bloit de haselare // Hadewych, Str. Ged. 17,4 Doch gheet die asel bloyen. - R.27 Soe hoepmen der goeder tijt // Had. 7,2 Hoept men der nuwer tide - R.98 die nachtegale die lanc Ghesweghen heeft // Had.10,1 Die voghele hebben langhe hegeswegen - R.117 Groene worden bosschen ende haghen // Rein.42 Dat beede bosch ende haghe Met groenen loveren waren bevaen - R.147 Dat weder beghint te wesen schoene // Veldeke, lied 5,3 ende dat weder weder clâre.

omgeving en zich beperkt tot het eenvoudig reproduceren van een handschrift als gedrukt boek? Dat dient natuurlijk ons gemak, maar brengt onze kennis nauwelijks een stap verder. Nergens wordt deze verzameling als geheel gekarakteriseerd.
We moeten deze teksten grondig lezen, ze identificeren en tot op het bot ondervragen:
- Waar werden ze gerekruteerd? Aan de lokalisering van het dialekt worden op p.16 drie en een halve regel besteed. Niet alle teksten stammen uit Vlaanderen; ook Brabant is vertegenwoordigd.
- Zijn ze eigentijds en ging de voorkeur naar tijdgenoten, of dateren sommige nog uit de vorige eeuw(24)?
- Zijn ze uniek of koos de verzamelaar ook gemeengoed of 'klassieke' stukken? De twee, zou ik zeggen. Sommige komen alleen hier voor; dat een en ander ook in de bloemlezingen van Van Hulthem en Comburg voorkomt schijnt op de laatste mogelijkheid te wijzen. Is het een westelijke tegenhanger daarvan, maar op lager niveau?
- Is het mogeijk op grond van de inhoud der gekozen stukken een robotfoto van de 'verzamelaar' te schetsen? Dat is altijd erg moeilijk, omdat we de reden van de opname niet kennen. Geloofde hij b.v. dat een kind, geboren op de eerste maandag van februari, zou verbranden, verdrinken of in elk geval schielijk sterven (nr 86,16)? Of vond hij het alleen maar wat griezelig, gruwelijk of bizar? Hechtte hij zoveel belang aan de biecht als priester of als (ouder wordende) biechteling? Op al deze aparte vragen is geen deugdelijk antwoord te geven, maar allemaal samen genomen kunnen mogelijkheden geëlimineerd worden, kan deze keuze als verzameling gekarakteriseerd worden en kan de 'verzamelaar' misschien in een bepaalde richting gezocht worden. Ik wil daartoe een schuchtere poging wagen.

7. Ik heb de sterke indruk dat in dit hs. (= G) vele draden samenkomen, die ik ook bij Guillebert de Mets (= M) (zie boven bij 2.B.a) bespeur. Ik zet deze eens naast elkaar:
- G. werd gekopieerd te Geraardsbergen // M. is daar geboren en getogen; hij stond bekend als een uiterst vaardig kopiist.
- Een paar watermerken van G. komen overeen met die van de stadsrekeningen // M. fungeerde er ook als schepen en stadsontvanger.
- Een pelgrimsreisje eindigt te Geraardsbergen 'jn den vranxschen scilt' // M. noemt zich in hs. Arsenal 5070 'hoste de l'escu de France a Gramont'.

(24) Het raadsel nr 4 treffen we reeds aan in een hs. van kort na 1300; zie Jansen-Sieben, Repertorium nr B810.

- Al is G. een Vlaams handschrift, toch verraden kleine indikaties goede bekendheid met het Frans.(25) // M. kopieerde enkele Franse handschriften op Boergondisch niveau.
- G. heeft veel belangstelling voor Parijs; zie boven bij 2.A.b // M.(zie boven 2.B.a) heeft zijn vak in Parijs geleerd, waarschijnlijk in het atelier van Laurent de Premierfait, onder het mecenaat van de rijke Bureau de Dampmartin, 'changeur et valet de chambre du roi'; volgens Doutrepont, 301 van 1407-1434; zie ook Bozzolo, p.7-8. Hij kompileerde zelf een reisgids voor Parijs
- In G. is een unieke vertaling van Gerson opgenomen // M. heeft hem waarschijnlijk horen prediken en hij roemt hem in zijn *Description de Paris:* "Grant chose estoit de Paris quant... maistre Jehan Jarçon... et autres docteurs et clercs soloient preschier tant d'excellens sermons."
- De in G. vermelde jaartallen lopen van 1412 tot 1433 // M. is dan in zijn volle fleur.
- G. draagt de (waarschijnlijk sekundaire(26)) bezittersaantekening Sjodocus Croy. // M. verdiende zijn brood in het Boergondisch milieu; de Croÿ's dienden hen als hun vertrouwde 'conseillers'. Zie b.v. in HKCG 124,1959,1-141. Het door hem vervaardigde hs. Ars. 5070 is in het bezit geweest van Charles de Croy (+1527) (uitgeradeerd ex libris).

Hoeveel Geraardsbergenaars(27) beantwoorden in de jaren 1450 aan dit signalement? Waarschijnlijk slechts één. Ik bedoel daarmee niet dat het onderhavige handschrift door M. zou geschreven zijn. Dat ligt kronologisch wat moeilijk. Maar ik acht het zeer goed mogelijk dat het teruggaat op een door hem aangelegde verzameling.

8. Dit boek is het eerste deel van een geplande serie.Ik hou mijn hart vast nu Nijmegen zinnens is de markt met zijn onafgewerkte produkten te overspoelen. Teksten die bij hun publikatie de genegen zorgen van de filologie ontberen, verkijken vaak hun kans op een beter lot en leiden verder een kansarm bestaan. Met hun bewering op p.178: "De

(25) B.v. de omvangrijke vertalingen uit het Frans (de nrs 73,74,76,77 en zie boven 2.A.2) ; de Franse spelling van londres (nr 45) en van noquerstocque (nr 68); de ontleningen aan een Franse legger (nr 29 'A mettre aux aisements'; nr 31 'Saint augustijn escript a sa table', waarop een Latijns citaat volgt; nr 55 'Saint augustin ou VIe chapitre du Xe liure de ciuitate dei', waarop een Mnl. citaat volgt.

(26) Ik zeg sekundair, omdat, als we de lijst van hun schitterende biblioteek van tenminste 80 codices overlopen, we vaststellen dat alles hier Frans is wat de klok slaat en dat Nederlands daar geen enkele kans maakt. Zie Alphonse Bayot, Martin le Franc, L'estrif de fortune et de vertu. Bruxelles 1928, p.52-56.

(27) Fris (1911, 341,370,372) schat het aantal zielen bij het einde van de 13de eeuw 4 à 5000. In de 14de en 15de eeuw ontvolkte de stad door allerlei troebelen, vooral in 1452, op onrust barende wijze. In 1581 telde men 163 huizen.

diplomatische editie is geen voorlopige of lagere vorm van tekstuitgave" ben ik het grondig oneens; we moeten slechts de *Lantsloot* van Gerritsen, een volmaakt voorbeeld van wat een teksteditie hoort te zijn, openslaan om tot een juister inzicht te komen.
Wat Nijmegen interesseert is snelheid. P.178 is in dit opzicht typerend; ik onderstreep op die éne bladzijde: *snel* (driemaal), *snelheid, op korte termijn, geen gedegen en langdurig vooronderzoek; weinig onderzoek.* Ik lees ook aldaar: "vrij vlot leesbare uitgaven, echter zonder filologische en cultuurhistorische aantekeningen"; maar ben ik dan zo achterlijk, dat ik bij een vijftiende-eeuwse tekst behoefte heb aan tekstverklaring en kommentaar?
'Het doel van de reeks' begint op p.177 met de fraaie frase: "Al geruime tijd is in het onderzoek van de oudere literatuur een ontwikkeling gaande waarbij de traditionele esthetische visie plaats maakt voor een historische benadering..." Maar naar ik schat werd ruim 63 % van het Geraardsbergse hs. reeds in de vorige eeuw uitgegeven, juist ook de raadsels, de opschriften (op huis, stal, wastafel, enz.), de 'complexien', de cisiojanussen; W. de Vreese heeft er al een 'uitvoerige (codicologische en inhoudelijke) beschrijving ' (p.11) van gemaakt. Waar ligt dan eigenlijk dat innoverende, waarop men zich tegenwoordig zo graag laat voorstaan? Er is m.i. weinig sprake van echte vernieuwing; alleen sommige aksenten worden wel eens anders gelegd.

Non omnis arbusta iuvant! (*)

R. Lievens
Oudebaan 363
3000 Leuven

LITTERATUUR

- W. VAN ANROOIJ, Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes. Amsterdam 1990.
- L.M.J.DELAISSE, La miniature flamande. Le mécénat de Philippe le Bon. Bruxelles 1959.
- GEORGES DOGAER en MARGUERITE DEBAE, De librije van Filips de Goede. Brussel 1967.
- GEORGES DOUTREPONT, La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne. Paris 1909 (herdruk Genève 1970).
- VICTOR FRIS, Geschiedenis van Geeraardsbergen. Gent 1911.
- VICTOR FRIS, Guillebert de Mets, in Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique 64,1912,333- .
- VICTOR FRIS, Twee episoden uit de geschiedenis van Geeraardsbergen in de 15de eeuw, in Handelingen der Maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent, 12,1913, 3-77.
- FRIEDRICH WINKLER, Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts. Amsterdam 1978.

(*) Deze bijdrage *Het Geraardsbergse handschrift* werd met instemming van de auteur overgenomen uit: *Leuvense Bijdragen. Tijdschrift voor germaanse filologie* 85, 1996

TWEE NUTTIGE NASLAGWERKEN IN HET ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

Het hiervolgende bericht is vooral bestemd voor onze lezers die regelmatig opzoekingswerk verrichten op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. We achten het zinvol hen op de oogte te stellen van volgende twee onlangs op het Algemeen Rijksarchief verschenen publikaties.

Eerst en vooral vermelden we het voortaan onmisbaar hulpmiddel van R. Nijssen, *Overzicht van de archieftoegangen in de leeszaal van het Algemeen Rijksarchief,* Brussel, 1994 (algemeen rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën en Gidsen, 12).

Dit werk geeft een overzicht van alle in de inventarissenruimte van het Algemeen Rijksarchief beschikbare toegangen. Het bestaat uit drie delen. Deel I groepeert de overheidsinstellingen tot 1795, deel II bevat de overheidsinstellingen, families, personen en verzamelingen samengebracht. De lezer vindt voor alle archiefbestanden van het algemeen Rijksarchief de naam van de archiefvormers en de beschikbare inventaris. Bij elke inventaris wordt de letter-cijfercode vermeld volgens dewelke deze in de inventarissenruimte geplaatst is. De toegangen uitgegeven in de reeks Inventarissen, worden met een letter I aangeuid, deze uit de reeks Toegangen in beperkte oplage dragen een letter T. De overige toegangen krijgen een code beginnend met de letter A.

Wanneer een bestand in het geautomatiseerd archiefbeheerssysteem Archeion is ingevoerd, en de lezers dus bij aanvraag van archiefnummers gebruik moet maken van een aanvraagterminal, wordt dat in het overzicht d.m.v. een asterix (*) aangeduid. De andere bescheiden dienen nog met een traditioneel aanvraagbriefje te worden aangevraagd. Vermits men nog vollop bezig is nieuwe bestanden in *Archeion* in te voeren, wordt het overzicht voortdurend bijgewerkt. Deze geactualiseerde exemplaren bevinden zich bij de computerterminals in de inventarissenruimte.

Een groot aantal bescheiden die in het Algemeen Rijksarchief worden bewaard, mogen niet in origineel geraadpleegd worden, maar zijn voor de lezer ter beschikking gesteld in de vorm van microfilms. Het gaat hier om veel geraadpleegde bescheiden of om bescheiden waarvan de originelen omwille van hun kwetsbaarheid of slechte bewaringstoestand aan de raadpleging onttrokken zijn. Daarnaast beschikt het Rijksarchief ook over een uitgebreide collectie microfilms van bescheiden die niet tot de eigen verzamelingen behoren, maar onder bepaalde voorwaarden voor het lezerspubliek toegankelijk zijn. Dat

het Rijksarchief over een bijzonder rijke verzameling microfilms repertorium: R. Laurent, *Répertoire numérique des microfilms de complément ou de sécurité conservé aux archives générales du royaume*, Brussel, 1994 (Archives générales du royaume, Inventaires, 253). Het werk is voorzien van een index op eigennamen en op naam van de herkomst van de archieven. Wanneer er van een verzameling microfilms een afzonderlijke inventaris raadpleegbaar is in de microfilmleeszaal, wordt dit telkens in voetnoot vermeld. Ook dit repertorium is dus een nuttig werkinstrument, niet alleen voor de genealoog die veelvuldig gebruik maakt van microfilms van parochieregisters en van de burgerlijke sand, maar ook voor de vorser die vb. microfilms van bescheiden afkomstig uit het buitenland wil raadplegen.

Lieve De Mecheleer

HET LAND VAN AALST
LOSSE NUMMERS
OUDE JAARGANGEN

Een los nummer vanaf jaargang 1991 kost 200 fr.
Een enkel nummer vóór 1991 kost 150 fr., een dubbel nummer 250 fr.
Een volledige oude jaargang kost 600 fr.

De verzending gebeurt na storting van het verschuldigde bedrag op rekeningnummer 001-0561340-77 van Het Land van Aalst, Oude jaargangen, Tulpstraat 1, 9308 Aalst-Hofstade, tel. (053) 70 21 79.
Niet alle jaargangen zijn nog in voorraad. Vooraleer te bestellen, neem eerst contact op.

EVENEENS BESCHIKBAAR:

G. Van Bockstaele, Gids voor een werkbezoek aan de koninklijke bibliotheek Albert I te Brussel - 1991: 100 fr. (20 fr. toevoegen voor portonkosten).

Herman van Isterdael e.a., Bibliografie van de Gemeenten van het Land van Aalst (1950-1983). 2 banden - 915 blz.: 1.200 fr. (gebeurlijk te verhogen met 70 fr. portonkosten).
Kaart van het voormalige "Land van Aalst" (1596) - Horenhault - kleurendruk - 1988: 1.000 fr.

De publicatie van deze jaargang gebeurt met de financiële steun van:

De Riemaecker
printing

telefoon (055) 21 14 04 telefax (055) 21 20 00

Inhoud

JAARGANG XLVIII - 1996, nummer 1

G. VAN BOCKSTAELE
Biografische schets van Jérôme Ruffault, abt van Sint-Adriaan. 3-26
S. VAN RIET
Nieuwe documenten over Pieter Verbruggen de Oude, altaarbouwer in de St.-Martinuskerk te Aalst 27-63
R. LIEVENS
Het Geraadsbergse Handschrift 64-78
L. DE MECHELEER
Twee nuttige naslagwerken 79-80

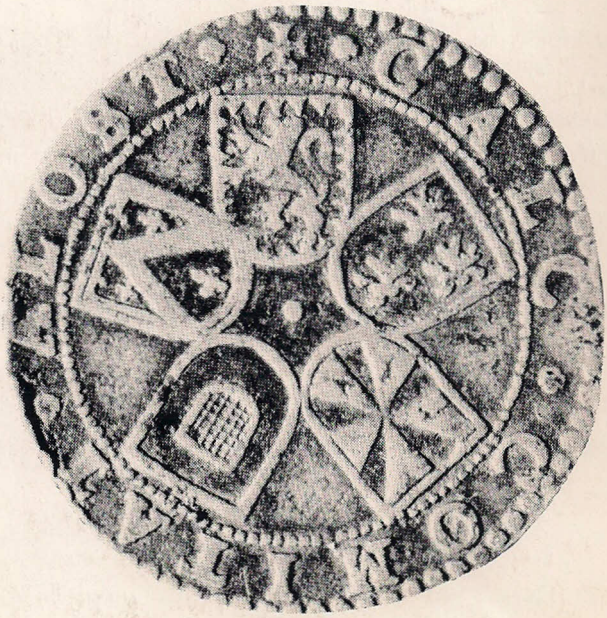

1996